

INSTITUTIONEN FÖR LITTERATUR,
IDÉHISTORIA OCH RELIGION

”Vi inhämtar aldrig information utan att på något sätt omvandla den”

En tematisk studie av *Det sällsamma djuret från norr*

”We never collect information without in any way transforming it”

A thematic study of *Det sällsamma djuret från norr*

David Fredriksson

Termin: VT2021

Kurs: LV2211, 15 hp

Nivå: Magister

Handledare: Jonas Ingvarsson

Examinator: Camilla Brudin Borg

Abstract

Magister thesis in literary studies

Title: “We never collect information without in any way transforming it”: A thematic study of *Det sällsamma djuret från norr*

Author: David Fredriksson

Year: Spring 2021

Department: Literature, History of Ideas and Religion

Supervisor: Jonas Ingvarsson

Examiner: Camilla Brudin Borg

Keywords: Lars Gustafsson; consciousness; science fiction; artificial intelligence; evolution; human and non-human animals; Pierre Teilhard de Chardin; Max Tegmark; fiction and reality

This study examines how consciousness is presented in Lars Gustafsson's science fiction novel *Det sällsamma djuret från norr*. My reading concentrates not only biological consciousness but also artificially and how these are presented in relation to each other. The purpose is to examine how consciousness is presented in a relatively unseen reality and how the dividing lines between fiction and reality, between the past and the future, appear according to Gustafsson's pen as only constructions.

Initially, a theoretical foundation is constructed based on Pierre Teilhard de Chardin's philosophy of consciousness, and contemporary science of consciousness based on Max Tegmark's study *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence* in particular. Tegmark's definition of consciousness as a subjective experience gives the opportunity to study the kind of consciousness that is expressed in Gustafsson's science fiction text. And by applying and systematizing science of consciousness, this study shows that consciousness is not necessarily bound to a certain physical substrate, but that it is autonomous and can begin to live its own life in the same way as waves.

Innehåll

Inledning.....	4
Syfte och analytiska frågor.....	5
Material	6
Bakgrund	7
Medvetandeforskning	7
Medvetandets stegring	11
Teori och metod	17
Forskningsläget	18
Analys.....	23
Rymdlorden.....	23
Drömfångar	27
Skuggbilder	34
Slutord	41
Sammanfattning	42
Litteraturförteckning	44

Inledning

I *Stjärnfall. Om sf* från 2003 skriver Steve Sem-Sandberg (1958–) att det han uppfattar som science fiction-litteraturens essens är dess förmåga att ”skapa ett rum av tidigare osedd verklighet kring sin läsare”.¹ Sem-Sandberg menar att till skillnad från den konventionella realistiska romanen som utgår från föreställningen att värld och verklighet redan på förhand är givna, det vill säga att läsaren antas vara förtrogen med dem, så kan ”science fiction-romanen inte automatiskt göra några sådana antaganden”, utan den värld som denna anspelar på måste tvärtom ”ständigt konstrueras och vidmakthållas som illusion – annars hotar hela berättarstrukturen att brista, karaktärerna faller ur sina roller och det spekulativa elementet framstår som ovidkommande tankelek”.²

Främmandegöring som litterärt grepp är naturligtvis inte förbehållet science fiction men effekten förstärks onekligen i laborerandet med icke-existerande eller osedd verklighet. Om världen i den realistiska romanen i stora drag liknar den som läsaren själv lever i så ställer sf-romanen läsaren inför en värld utan några som helst löften om igenkännande eller begriplighet.³ Lars Gustafssons (1936–2016) romaner kan som Kerstin Bergman (1970–) anmärker i sin avhandling *En möjlig värld. En tematisk studie av Lars Gustafssons 1990-talsromaner* (2002) klassificeras som realistiska, just därför att berättelserna utspelar sig i den yttre världen eller i – för att begagna Bergmans terminologi – *den erfarenhetsbaserade världen*, samtidigt som de är fyllda av inslag och upplysningar som gör en sådan klassificering att kännas en smula trång i sömmarna.⁴

Gustafssons *Det sällsamma djuret från norr* (1989) är dock att betraktas som ett av ett fåtal undantag. Ramberättelsen är förlagd ungefär fyrtio tusen år framåt i tiden och tar vid när en *rymdlord* av artificiell intelligens just är i färd med att installeras i sitt flaggskepp *Pascal II*. En varje gång lika ”obscen som imponerande upplevelse” att bevittna enligt berättaren: ”En ungefär femtio meter lång cylinder, och cirka sexton meter i diameter, av ett svartglänsande material, som i lika hög grad verkade metalliskt och keramiskt, fördes av ett par klumpiga

¹ Lars Jakobson, Ola Larsson, Steve Sem-Sandberg, *Stjärnfall. Om Sf*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2003, s. 125, (citat i original).

² *Ibid.*, s. 131.

³ *Ibid.*, s. 55.

⁴ Kerstin Bergman, *En möjlig värld. En tematisk studie av Lars Gustafssons 1990-talsromaner*, Hedemora: Gidlunds förlag, 2002, s. 10.

frisvävande fendrar ytterligt långsamt in på sitt rätta ställe genom en magnetisk port bakom bryggan.”⁵

När väl denne rymdlord funnit sig själv till rätta påbörjas den långa resan under vilken femton anekdoter ska berättas av åtta ”gammaldags brittiska sjöofficerare i amiralsuniform”, varav endast en av dessa är rymdlorden – resterande sju är kloner av honom; dubbleringar av en i sin tur konstgjord existens; ovetandes om vem som är originalet.⁶

Dessa anekdoter som klonerna berättar för varandra återges med en skärpa som vore rymdlorden en gigantisk minnesbank och en till profession utarbetad förvaltare av inte bara jordens utan hela världsalltets historia; stundom skildras händelser som utspelat sig på jorden, stundom på platser och i världar som för läsaren är främmande. Trots att dessa berättelser är fristående från varandra så menar jag att ett särskilt utmärkande tema löper som en röd tråd genom *Det sällsamma djuret från norr*, nämligen medvetandet.

Skiljelinjerna mellan fiktion och verklighet, mellan det förflutna och framtiden, mellan jaget och duet, framstår enligt Gustafssons penna som endast konstruktioner; lika konturlösa som Salvador Dalis klockor i *Minnets envishet*. Eller som författaren Jorge Luis Borges (1899–1986) konstaterade: ”Det finns ingen gräns mellan fiktion och fakta.”⁷

Syfte och analytiska frågor

Mitt syfte är att undersöka hur medvetandet uppträder i den fiktiva verklighet som *Det sällsamma djuret från norr* skildrar utifrån följande frågeställning:

- Hur manifesteras medvetandet i *Det sällsamma djuret från norr*?
- Vilka exempel på subjektiva upplevelser kommer till uttryck?
- Och hur framträder dessa i relation till artificiella och biologiska livsformer; med andra ord hur framställs olika livsformers upplevelser av jaget och yttervärlden?

De analytiska frågor som jag ställer till texten kommer inte att besvaras enskilda från varandra utan kommer snarare att fungera som ett slags analytisk triptyk. På motsvarande sätt kommer heller inte novellerna i *Det sällsamma djuret från norr* att skiljas mer än nödvändigt från

⁵ Lars Gustafsson, *Det sällsamma djuret från norr och andra Science Fiction-berättelser*, Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker, Norstedts förlag, 1989, s. 7.

⁶ *Ibid.*, s. 13.

⁷ Jorge Luis Borges, övers., Sun Axelsson, *Fiktioner*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2007, s. 10–11.

varandra; inte med anledning av att det vore mindre fruktbart utan endast därför att min läsning inte kräver ett sådant tillvägagångssätt. Dessutom menar jag att novellsamlingens ramberättelse snarare binder samman de enskilda berättelserna till en sammanhängande text. Vilket innebär att berättelserna med fördel kan betraktas snarare som kapitel i en roman än som noveller.

Med hänsyn till att berättaren (eller berättarna) är en icke-biologisk, med andra ord artificiell intelligens kommer frågeställningen att fokusera medvetandet utifrån två slags entitetstyper: dels artificiell, dels biologisk samt hur dessa framstår i relation till varandra.

Material

Det sällsamma djuret från norr publicerades 1989 med undertiteln *och andra science fiction-berättelser*. I linje med vad Svante Landgraf (1980–) skriver i sin doktorsavhandling *Fångenskap och flykt. Om frihetstemat i svensk barndomsskildring, reseskildring och science fiction decennierna kring 1970* (2016) upplyser detta läsaren om två saker: dels att det alltså rör sig om en samling berättelser, vilket diskuterades ovan, dels att Gustafsson själv anser att hans text är science fiction – ”eller åtminstone vill ge läsaren det intrycket”.⁸

Det sällsamma djuret från norr inleds med ”Prolog i en rymdhamn” i vilken ramberättelsens protagonist och rymdlord presenteras. Att prologen men inte den avslutande epilogen kan sägas tillhöra en av de sammanlagt femton berättelserna framgår av innehållsförteckningen på sista sidan: berättelserna är ordnade från ett till femton medan epilogen samt ”En not om språk och stil” har lämnats omärkta. Innehållsförteckningen döljer därmed ett narrativt grepp som framträder först efter att *Det sällsamma djuret från norr* lästs till sitt slut: epilogen som är placerad utanför ramberättelsen omkullkastar nämligen illusionen om den fiktiva världen som konstruerats i det föregående. Det har aldrig funnits någon rymdlord som seglat ut i universum, inga kloner av honom och definitivt inga sjöofficerare med en outtröttlig berättarlust – allt är i själva verket fantasier sprungna ur infusionsdjur vilka i en degenererad Lemtank drabbats av syrebrist.⁹

När epilogen utspelar sig avslöjas däremot inte; inte heller hur mycket av framtiden som har fantiserats ihop av infusionsdjuren. Men eftersom deras berättelser även utspelar sig på jorden under 1900-talet och återger eller åtminstone snuddar vid historiska händelser så blir det genast

⁸ Svante Landgraf, *Fångenskap och flykt. Om frihetstemat i svensk barndomsskildring, reseskildring och science fiction decennierna kring 1970*, Linköping: Linköpings universitet, 2016 (hämtad från <http://liu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:1037159>, maj 2021), s. 132.

⁹ Gustafsson, s. 14.

problematiskt att avfärda allt de berättar som påhittat, vilket ett samtal mellan två människor – de två tekniker som upptäcker den degenererade Lemtanken – bär vittnesbörd om:

- Ibland är det ta mig tusan som om de *ville* urarta.
- De gör så att säga uppror mot oss, uppror i form av ett långsamt självmord.
- Det är bara en sak jag inte begriper, sade förste teknikern. Och det är: *Var får de allting ifrån?* Kan de verkligen hitta på alltsammans på egen hand? Man frågar sig onekligen vad som skulle hända om en sådan här soppa *fick hålla på?*¹⁰

Frågorna som förste teknikern ställer leder oundvikligen till ytterligare frågor. Låt säga att infusionsdjuren faktiskt har hittat på allting utan yttre påverkan – varifrån har de i så fall samlat in data gällande faktiska historiska händelser som, får man förmoda, utspelade sig innan de blev till? Enligt Borges utgörs det förflutna *endast av det som ryms i vårt minne*. Huruvida han med detta ”vårt” refererar till endast människan eller även inkluderar andra slags livsformer framgår inte; i vilket fall som helst så kommer denna studie inte att undersöka uteslutande människans subjektiva upplevelse utan flera slags medvetna entiteter.

Bakgrund

Medvetandeforskning

”Medvetandet är kontroversiellt”, skriver den svenske fysikern och kosmologen Max Tegmark (1967–), eftersom det bland många anses vara ett ”hopplöst och ovetenskapligt problem”.¹¹ Men, replikerar han i samma andetag och refererar till filosofen Karl Popper (1902–1994), endast om det inte är falsifierbart är det inte vetenskap. Med andra ord: vetenskap går ut på att pröva teorier mot observationer: ”om en teori inte kan prövas ens i princip är det logiskt omöjligt att någonsin vederlägga den, vilket enligt Poppers definition betyder att den är ovetenskaplig”.¹² Tegmark menar att varför medvetandet betraktas som ovetenskapligt till viss del grundar sig i att det inte finns en obestridd eller korrekt definition av det. Trots att forskare inom neuropsykologi och neurovetenskap i viss mån kunnat avgränsa medvetandet till vissa beteenden och delar av hjärnan, så har man ännu inte lokaliserat platsen för medvetna upplevelser, det vill säga till vilken del av hjärnan som sköter informationsbearbetningen från

¹⁰ Gustafsson, s. 189.

¹¹ Max Tegmark, övers., Helena Sjöstrand Svinn, Gösta Svinn, *Liv 3.0. Att vara människa i den artificiella intelligensens tid*, Stockholm: Volante, 2017, s. 375–376.

¹² *Ibid.*, s. 382.

sinnesintryck, tankar, drömmar och så vidare. Det enda vi med säkerhet vet är att vi är medvetna – ”allt annat är slutledningar, som René Descartes påpekade på Galileis tid”.¹³ Du *känner*, alltså är du medveten.

År 1990 skrev forskarna Francis Crick (1916–2004) och Christof Koch (1956–) en betydande avhandling om det de kallade ”the neuronal correlates of consciousness” (NCC:er), alltså *medvetandets neurokorrelat*. Crick och Koch intresserade sig för vilka specifika hjärnprocesser som korresponderade med medvetna upplevelser, och menade att ”hjärnavläsningsteknik plötsligt gav oberoende tillgång till den här informationen och tillät vetenskapliga studier av vilken informationsbearbetning som korresponderade med vilken medveten upplevelse”.¹⁴ Och för att få en viss förståelse om dessa neuroforskarens detektivarbete föreslår Tegmark att vi ställer oss frågan huruvida våra hornhinnor är medvetna eller endast ett ”zombiesystem som registrerar visuell information, bearbetar den och skickar den till ett system” längre in i våra hjärnor, ”där vår subjektiva visuella upplevelse sker”.¹⁵

Tegmark visar med två bildexempel, varav den ena bilden i figuren föreställer en närbild av ett schackbräde med om vartannat vita och svarta kvadrater. I högre hörnet av bilden är en schackpjäs placerad vars skugga ger ett visst antal vita och svarta kvadrater en mörkare nyans. En av de svarta kvadraterna som inte träffas av skuggan är märkt med ett A och en av de vita som träffas av den är märkt med ett B; trots att A framstår som mörkare än B så är de faktiskt identiska, vilket bekräftas om vi tittar på dem genom springorna mellan våra fingrar. Med andra ord är det möjligt att ha en ”visuell bild på hornhinnan utan att uppleva den”, på samma sätt som vi kan uppleva en bild medan vi drömmer utan att den finns på hornhinnan.¹⁶ Detta betyder alltså att våra två hornhinnor inte hyser vårt ”visuella medvetande mer än vad en videokamera gör, även om de utför komplicerade beräkningar som inbegriper mer än hundra miljoner neuroner”.¹⁷

Enligt filosofen David Chalmers (1966–) finns det två separata mysterier med medvetandet: dels *hur* en hjärna bearbetar information, dels *varför* vi över huvud taget har en subjektiv upplevelse. Tegmark närmar sig det senare problemet som fysiker och konstaterar därmed att ett medvetande består av ett stort antal kvarkar och elektroner som har arrangerats på ett visst sätt, vilket följaktligen leder honom till frågan *varför* viss arrangerad materia är medveten medan andra inte är det. Vilka fysiska egenskaper hos partikelarrangemanget gör skillnad, det

¹³ Ibid., s. 386.

¹⁴ Ibid., s. 392.

¹⁵ Ibid., s. 393.

¹⁶ Ibid., s. 394.

¹⁷ Ibid.

vill säga som kännetecknar medvetna och omedvetna system? Hur avgör och konstituerar fysiska egenskaper *qualia*, alltså upplevelser som inte går att beskriva som till exempel färger, smaker och ljud? Och varför är något över huvud taget medvetet, med andra ord: ”finns det en djup, oupptäckt förklaring till att klumpar av materia kan vara medvetna, eller är detta bara ett oförklarligt bistert faktum om hur världen fungerar”?¹⁸

Tegmarks syfte är alltså att undersöka förutsättningarna för intelligensens framtid, men inte uteslutande begränsat till det slags biologiska medvetande som existerat hittills; utan han föreslår en bredare definition av medvetande, nämligen *subjektiv upplevelse*, eftersom möjligheten på så vis lämnas öppen för att ”somliga framtida AI-system också kan vara medvetna även om de bara existerar som mjukvara och inte är kopplade till sensoriska kroppar eller robotar”.¹⁹ Och för att bringa klarhet i hur någonting så komplext som medvetandet kan vara gjort av något så simpelt som partiklar så tillämpar han ett begrepp vilket inom fysiken beskriver olika slags företeelser som är mer än summan av sina delar, det vill säga som har ”egenskaper utöver dem som deras partiklar har”.²⁰ Ett exempel på ett sådant fenomen är fuktighet.

Regndropparna som faller är våta, medan iskristallerna och ångmolnen som bildas av dem inte är det fastän de består av exakt samma vattenmolekyler. Detta, förklarar Tegmark, beror på att ”egenskapen fuktighet bara är beroende av molekylernas arrangemang”.²¹ Precis som vätskor, gaser och fasta ämnen föreställer han sig att medvetandet är ett *emergent* fenomen med egenskaper utöver sina partiklar.

Integrerad informationsteori (IIT) utvecklades av i synnerhet den italienske neuroforskaren Giulio Tononi (1960–) redan i början av 2000-talet men publicerades så sent som 2014 i reviderad version under titeln *ILL 3.0*.²² Det som Tononi kallar för *integrerad information* mäter hur mycket olika delar av ett system vet om varandra, närmare förklarat: när en fysikalisk process ”omvandlar ett systems ursprungliga tillstånd till ett nytt tillstånd” så mäter dess integrerade information ”oförmågan att dela upp processen i oberoende delar”.²³ IIT närmar sig förhållandet mellan medvetandet och dess fysiska substrat genom att först identifiera de grundläggande egenskaperna hos varje upplevelse, vilka enligt IIT betraktas som fenomenologiska *axiom*, alltså regelbundna företeelser hos medvetandet, och utgår sedan

¹⁸ Ibid., s. 380–381.

¹⁹ Ibid., s. 377–378.

²⁰ Ibid., s. 400.

²¹ Ibid., s. 399.

²² Giulio Tononi, *From the Phenomenology to the Mechanisms of Consciousness. Integrated Information Theory 3.0*, 2014, (hämtad från <https://doi.org/10.1371/journal.pcbi.1003588>, april 2021).

²³ Tegmark, s. 399.

(*postulates*) från att det fysiska substratet uppfyller dessa egenskaper.²⁴ IIT förutsätter med andra ord att det för varje väsentlig erfarenhet (axiom) finns en kausal egenskap hos ett fysiskt substrat (postulat) som svarar mot det förra.

Men eftersom IIT bara är ”definierad för diskreta system som kan finnas i ett ändligt antal tillstånd” är det heller inte tillämpligt på ”fysikaliska system som kontinuerligt kan förändras – till exempel kan en partikels position eller ett magnetfälts styrka anta vilket som helst av ett oändligt antal värden”.²⁵ Med andra ord är IIT föga användbart för att kunna mäta artificiellt medvetande; Tegmark finner dock ett viktigt underlag i IIT och andra informationsbaserade teorier om medvetandet i utforskandet av intelligensens framtid.

Sammanfattningsvis tror Tegmark att medvetandet är ett ”fysiskt fenomen som känns icke-fysiskt därför att det är som vågor och beräkningar: det har egenskaper som är oberoende av dess specifika fysiska substrat”, vilket innebär att om medvetandet är sättet som ”information känns när den bearbetas på vissa sätt, då måste det vara substratoberoende; *det är bara informationsbearbetningens struktur som har betydelse, inte strukturen hos materian som utför informationsbearbetningen*” (citat i original).²⁶

Slutligen föreslår Tegmark fyra villkor som han inte anser behöver vara tillräckliga men däremot är nödvändiga för att ett system ska kunna vara medvetet. Dels så måste ett system kunna lagra och bearbeta information, vilket täcker in två av villkoren eller principerna; dels så behöver ett medvetet system vara relativt oberoende från övriga världen, ”eftersom det annars inte subjektivt skulle känna att det hade någon som helst oberoende existens”; och dels, i samklang med IIT, så måste det medvetna systemet utgöra en integrerad helhet, för om det bestod av två oberoende delar skulle de inte kännas som en utan som två olika medvetna entiteter. De första tre principerna inbegriper *autonomi*, alltså att systemet utan nämnvärd yttre påverkan kan lagra och bearbeta information. ”Alla fyra principer tillsammans betyder att ett system är autonomt, men att dess delar inte är det.”²⁷

²⁴ Tononi, s. 2.

²⁵ Tegmark, s. 402.

²⁶ Ibid., s. 404.

²⁷ Ibid., s. 405.

Att medvetandet är ett kontroversiellt ämne att forska om tror jag finner mycket av sin förklaring i att upplevelserna i sig är lika oändliga som subjekten i vilka informationsbearbetningen sker, vilket i viss mån svarar mot Tegmarks resonemang ovan. Medvetandet är kort sagt inte stöpt i en och samma form, utan det framträder på platser och hos varelser som för oss framstår som svindlande eller mytiska, för att inte säga överkliga. Djuphavens märkliga figurer för all del men jag behöver knappast en undervattensrobot för att få uppleva evolutionens lika delar häpnadsväckande som fascinerande variationsrikedom, utan det räcker att jag kliver ut i det mikrokosmos som av en händelse råkar vara min balkong. Må vara att den lilla spindeln i murgrönan inte befinner sig på samma intelligensnivå som jag, men låt säga att jag fick i uppdrag att spinna ett nät tillräckligt starkt för att fånga bytesdjur dubbelt så stora som jag själv, ja då hade fiaskot med största säkerhet inte låtit vänta på sig. *Det är inte vårt universum som skänker mening åt medvetna varelser, utan medvetna varelser som skänker mening åt vårt universum.*²⁸

Den antropocentriska idén om människans särart är paradoxalt nog ett gift som först och främst drabbar andra arter, därefter ekosystemen men slutligen också vår egen art, *Homo sapiens*. Föreställningar om överlägsenhet över ”de andra” utgör en stor och inte så smickrande del av människans historieskrivning, vars konsekvenser vi förmodligen ännu bara sett bråkdelen av.

Avslutningsvis ställer Tegmark den retoriska frågan: *Hur vill vi att livet i framtiden ska vara?* Om åtminstone majoriteten förknippar idén om ett gott liv med lycka, skönhet eller något slags mening så föreslår Tegmark att första målet för framtiden borde vara att ”behålla (och förhoppningsvis vidga) biologiskt och/eller artificiellt medvetande i kosmos, i stället för att utplåna det”.²⁹

Medvetandets stegring

Frågan om den fria viljan beskriver Tegmark som en ”kamp om att få vårt målinriktade beslutsfattande beteende att gå ihop med fysikens lagar”.³⁰ Somliga, berättar han, anser att kausaliteten, i det här fallet förhållandet mellan medvetandet och det fysiska substratet, är

²⁸ Ibid., s. 416.

²⁹ Ibid., s. 416–417.

³⁰ Ibid., s. 414.

förnedrande därför att den gör att deras tankeprocesser upplevs som meningslösa och att de själva känner sig som ”futtiga” maskiner. Enligt Tegmark är detta en befängd och obefogad tanke eftersom det inte finns något futtigt med människans hjärna, ”som vad mig anbelangar är det mest häpnadsväckande sofistikerade fysiska objektet i vårt kända universum”; dessutom är det fortfarande i *deras* hjärnor som tankeprocesserna sker och som besluten fattas: ”Deras subjektiva upplevelse av den fria viljan baseras helt enkelt på hur deras beräkningar känns från insidan: de känner inte till utfallet av en beräkning förrän de har avslutat den.”³¹

Att medvetandet trots sin komplexitet kan vara produkten av något så godtyckligt som partiklar finner enligt Tegmark sin förklaring i, som tidigare nämnts, att det rör sig om ett emergent fenomen, det vill säga att det är mer än summan av sina delar; men det finns förstås fler kvalificerade teorier beträffande medvetandet. Fransmannen Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955), jesuitpater tillika paleontolog och filosof, betraktar den ”samtänkande mänskligheten som en ny typ av organism”, vars bestämmelse är att förverkliga ”nya möjligheter för det evoluerande livet på vår planet”.³² Och han närmar sig medvetandet på ett liknande vis som Tegmark, nämligen genom att gå i svaromål mot föreställningen om att medvetandet är ett hopplöst dilemma; ett om inte direkt ovetenskapligt problem så åtminstone inte värt att ödsla resurser och forskning på. Enligt Teilhard de Chardin har medvetandets skenbara begränsning till livets högre former länge fått ”tjäna som förevändning för vetenskapen att eliminera det ur sina världsbilder”, och fortsätter:

Ett egendomligt undantag, en avvikande funktion, ett ”epi-fenomen” – under dylika beteckningar har man försökt inränga tänkandet, för att bli av med det. Men vad skulle det ha blivit av den moderna fysiken om man utan vidare hade förvisat radium till dessa ”abnorma” fenomen? Radioaktiviteten blev inte förbigången och kunde inte heller förbigås, emedan den var mätbar; därför bröt den sig sin väg i materiens utmarker – medan däremot medvetandet, om vi vill infoga det i ett världssystem, tvingar oss att acceptera en ny sida, en ny dimension av världsstoffet. Vi drar oss för denna svårighet. Men hur kan man undgå att se att det i bägge fallen är ett och samma slags problem som forskarna står inför och nödgas lösa, och att det måste ske efter samma princip: *att bakom undantaget finna det allmängiltiga.*³³

Medvetandet må vara ett sällsynt specialfall som uppträder med ”full tydlighet endast hos människan”, skriver Teilhard de Chardin, men det gör också studiet desto mera angeläget.

³¹ Ibid., s. 416.

³² Pierre Teilhard de Chardin, övers., Karin Stolpe, *Fenomenet människan*, Furulund: Alhambra, 2007, s. 23.

³³ Teilhard de Chardin, s. 63–64.

Eftersom medvetandet uppträder med full kraft hos människan måste det också ha, ”trots detta enstaka framblixtrande, kosmisk omfattning, en aura av obegränsad förlängning i tid och rum”.³⁴ I *Fenomenet människan* (1955, svensk övers., 1961/2007) argumenterar Teilhard de Chardin för att människan bör betraktas som ett fenomen, en naturföreteelse, och bör därför också studeras inom naturvetenskapen: ”Människan är inte världens statiska centrum, som hon länge inbillade sig. Däremot är hon evolutionens axel och spjutspets, vilket är något vida skönare och större.”³⁵

Citatet ovan kan förstås inte lämnas okommenterat. Utan tvivel är uttalanden gällande människans överlägsenhet i förhållande till icke-mänskliga djur inte sällan direkt felaktiga, de är även om inte direkt så indirekt farliga eftersom det ingjuter oss i en falsk verklighet som gör oss blinda för vårt beroende av andra arter, vilket forskare som Donna Haraway (1944–) och Anna Tsing (1952–) bland andra påpekar, det vill säga att *mänsklig exceptionalism* är problematiskt eftersom det gör oss ”blinda för vårt medberoende av andra arter”.³⁶

Men bör verkligen alla uttalanden beträffande människans eventuella särställning i relation till icke-mänskliga djur avfärdas som antropocentriska? Det beror naturligtvis på i vilket syfte och vilka intentionerna är. Att människans ”överlägsenhet” ofta används som argument för att legitimera utnyttjandet av andra arter eller för att exploatera deras livsmiljöer är förstås lika patetiskt som det är förödande. Men även om mänskligheten inte på långa vägar ”befinner sig nära en etisk konsensus”, som Tegmark skriver, ”finns det många grundläggande principer som det råder bred enighet kring”.³⁷ Dessa principer har dock en tendens att formuleras utefter människans intressen, närmare bestämt för ett samhälle vars mål är att främja överlevnad och välbefinnande för människorna som ingår i det. Tegmark, som alltså är ute efter att undersöka livets förutsättningar i framtiden, frågar således efter *vilken minsta uppsättning av etiska principer kan vi enas om att framtiden ska innehålla?* Detta menar han inte bara är vår tids viktigaste samtal, utan ett samtal som vi alla måste delta i. Utilitarismens idé om ”största möjliga lycka åt största möjliga antalet människor” omformuleras därför till: ”Positiva medvetna upplevelser ska maximeras och lidandet ska minimeras”, i syfte att göra det mindre antropocentriskt så att det även kan innefatta ”icke-mänskliga djur, medvetna simulerade mänskliga hjärnor och andra AI:er som kan existera i framtiden”.³⁸

³⁴ Ibid., s. 64.

³⁵ Ibid., s. 42.

³⁶ Cecilia Åsberg, Martin Hultman, Francis Lee, *Posthumanistiska nyckeltexter*, Lund: Studentlitteratur AB, 2012, s. 209.

³⁷ Tegmark, s. 360.

³⁸ Ibid., s. 361.

Men i överensstämmelse med Teilhard de Chardin framhåller också Tegmark människohjärnan som *det mest häpnadsväckande sofistikerade fysiska objektet i vårt universum*. ”Intelligens möjliggör kontroll”, skriver den senare: ”vi människor kontrollerar inte tigrar för att vi är starkare, utan för att vi är smartare.”³⁹ Innebär detta att Tegmark ger uttryck för mänsklig exceptionalism? Både ja och nej. Men om intentionen är att kolonisera kosmos så talar erfarenheten för att icke-mänskliga djur inte har några sådana ambitioner, eller som Teilhard de Chardin uttrycker det: ”att inte bara ha kunskap, men ha kunskap om sig själv, att inte bara veta, utan också veta att man vet”; med andra ord om detta att kunna ”reflektera” är vad som gör den i sann mening intelligenta varelsen, ”kan vi då på allvar betvivla att intelligensen genom evolutionen blivit människans privilegium uteslutande? Och kan vi då – av jag vet icke vad för sorts falsk blygsamhet – alltjämt hysa tvivel om att besittningen av denna intelligens utgör ett radikalt framsteg för människan i jämförelse med alla tidigare livsformer?”⁴⁰

Om livets historia är en i ”morfologi klädd strävan efter medvetande”, som Teilhard de Chardin menar, ”är det oundvikligt att psykena mot toppen av serien, i närheten av människan, *snuddar vid intelligensen*”.⁴¹ Han menar att medvetandet gradvis stiger genom allt levande på jorden, och eftersom det fortsätter att stiga, som han åtminstone hävdar, så kan vi förstås heller inte veta vilka höjder det kan nå eller i vilka skepnader det kommer att framträda i framtiden. På samma vis som en ”diskussion rörande tankens första yttringar på jorden är helt omöjlig i vår tid – även om man antar att dessa yttringar skulle ha varit synliga för en tänkt samtida åskådare”.⁴²

Teilhard de Chardins föreställning om att medvetandet är nedlagt i evolutionen, alltså att det inte uppstod i och med att människan trädde in i världen, retade förstås kyrkan. Att han som klosterbroder och medlem i jesuiternas orden också var en framstående naturforskare, inom arkeologi och paleontologi, är i sig inte så märkligt som det vid en första anblick förmodligen framstår. Kyrkan har sedan länge insett hur omdömeslöst det är, som Ivar Harrie poängterar i förordet till *Fenomenet människan*, att ”sätta grimmor och skygglappar på forskningen”.⁴³ Redan på 1200-talet menade Thomas av Aquino (1225–1274) att människan har ”gudomligt uppdrag att använda gudsgåvan förnuftet, kunskapandets apparat, så långt det bara går”.⁴⁴

³⁹ Ibid., s. 58.

⁴⁰ Teilhard de Chardin, s. 189–190.

⁴¹ Ibid., s. 192.

⁴² Ibid., s. 196.

⁴³ Ibid., s. 8.

⁴⁴ Ibid.

När Sören Kirkegaard (1813–1855) inte längre uthärdade den fruktan och bävan som tänkandet gav upphov till tog han skydd bakom den absurda trons fader, nämligen Abraham, vars kärlek till gud var så stark att han var redo att offra sin son Isak för att bevisa den:

Det är följaktligen min avsikt att ur berättelsen om Abraham dra ut det dialektiska som ingår i den, i form av problemata, för att visa, vilken oerhörd paradox tron är, en paradox som förmår göra ett mord till en helig och Gudi välbehaglig handling, en paradox som ger Abraham Isak åter och vilken inget tänkande kan bemäktiga sig, eftersom tron börjar, just där tänkandet upphör.⁴⁵

Credo quia absurdum = jag tror emedan det är absurt. Med andra ord: ”inför mysterierna har inte den kristne lov att klåfingra med forskningsapparat, med tankeexperiment, för att få trons föremål vetbara.”⁴⁶

Det finns inga belägg för att Teilhard de Chardin någonsin tvivlade; tvärtom så var han av allt att döma djupt religiös och hängiven sin tro. Saken var nog snarare den att när han väl påbörjat en tankegång så var det för honom omöjligt att inte fullfölja den; han trodde nämligen att han hade funnit en formel som kunde infoga Kristus uppenbarelse som ett nödvändigt led i den biologiska utvecklingen, med andra ord *förklara* det absurda. Om vi människor upplever att det i djupet av vårt väsen framträder ett ”inre” beläget centrum så menar Teilhard de Chardin i *Fenomenet människan* att vi därför har rätt att postulera att detta ”inre” existerar överallt – *och alltid* – i naturen: ”Eftersom världsstoffet på en punkt har ett inre ansikte måste det med nödvändighet ha en *dubbelsidig struktur*, och detta alldeles oavsett rums- och tidsbestämningen på samma sätt som det är granulärt: *det finns en tingens inre sida som sträcker sig lika långt som deras yttre*” (citat i original).⁴⁷

I de ytterligt små partiklarna som världsstoffet utgörs av, alltså i deras inre, finns enligt Teilhard de Chardin ett tunt biologiskt skikt inlindat redan i materiens urformer. I begynnelsen framträdde det som ett tämligen osammanhängande skikt på samma sätt som materien själv, det vill säga punktvis fördelat eller ”granulerat”.⁴⁸ Men allteftersom tiden gick så bands också dessa myriader av partiklar samman vilket gradvis ledde till att medvetandet började stiga på jorden. Och som Tegmark poängterar: när en massa partiklar sätts ihop uppstår nya fenomen,

⁴⁵ Sören Kirkegaard, övers., Richard Hejll, *Fruktan och bävan*, Reboda Guldsmedshyttan: Nimrod, 1995, s. 53.

⁴⁶ Teilhard de Chardin, förordet, s. 8.

⁴⁷ Ibid., s. 64.

⁴⁸ Ibid., s. 67.

och om partikelarrangemanget lyder vissa principer ger de upphov till emergenta fenomen som är tämligen oberoende av partikelsubstratet.⁴⁹

Medan evolutionens inre förlopp hos andra icke-mänskliga djur kom att begränsas så arbetade det direkt med primaternas hjärnor; ”och i och med att allt det övriga försumrades”, fortsätter Teilhard de Chardin, ”förblev det också plastiskt, vilket är förklaringen till att just de går i spetsen vid vandringen upp mot högre medvetande”.⁵⁰ Han stödjer denna tanke på föreställningen om att oorganisk kemi och organisk kemi – ”hur stor disproportionen, kvantitativt sett, än må vara mellan dessas respektive domäner”, är de ändå inte och kan heller inte vara annat än ”de två oskiljbara sidorna av ett och samma telluriska totalskeende”; med andra ord så måste vi anta att såväl den förra som den senare påbörjat sin utveckling redan i jordens ungdom.⁵¹ Alltså kan ingenting som inte redan i begynnelsen fanns nedlagt i världen, ”hur kritiska dessa än må vara, plötsligt bryta fram på ett slutstadium”.⁵² Om inte det organiska med ens det blev möjligt börjat existera på jorden, så skulle det heller inte kunnat uppstå vid ett senare skeende. Men lika litet för livet som för vilken annan experimentell verklighet som helst, fortsätter han, är det möjligt att fixera någon absolut nollpunkt –

vilket man förr trott vara möjligt. För ett givet universum och för varje dess beståndsdel finns, på det empiriska och fenomenella planet, bara en enda möjlig tidsutsträckning (durée), och den är utan gräns bakåt.

Varje ting har alltså just genom det som mest gör det till vad det är sina rottrådar, sin strukturella förlängning djupt nere i ett förflutet som rycker allt längre och längre bort. I något slags mycket förtunnad form har allting börjat med själva urbegynnelsen.⁵³

Teilhard de Chardins föreställning om att medvetandet är evolutionsbetingad är kanske inte synonymt med Tegmarks teori som menar att det rör sig om ett emergent fenomen, men det finns onekligen beröringspunkter som åtminstone till en viss utsträckning kan sägas förena deras tänkande. Teilhard de Chardin hävdar att i urstoffet, det vill säga i de fysiska beståndsdelar eller den materia som jorden är uppbyggd av, så finns det ett inre i vilket medvetandet är nedlagt; medan Tegmark i sin tur betraktar det han kallar för subjektiv upplevelse som ett slags gynnsamt resultat av hur en viss mängd partiklar arrangerats.

⁴⁹ Tegmark, s. 404.

⁵⁰ Teilhard de Chardin, s. 183.

⁵¹ Ibid., s. 81.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid., s. 87–88.

Skillnaderna till trots så argumenterar både Teilhard de Chardin och Tegmark för att medvetandet till en viss nivå är autonomt, eller rättare sagt: att det inte är bundet till endast en viss typ av system (till exempel en människohjärna), utan snarare att det med rätt förutsättningar kan stiga oberoende dess fysiska substrat.

Teori och metod

Det jag avser att undersöka i föreliggande uppsats är alltså hur medvetandet framställs i *Det sällsamma djuret från norr*; med andra ord rör det sig om en tematisk studie av Lars Gustafssons science fiction-roman. Trots att forskare är förhållandevis eniga om vilka processer som är medvetna, det vill säga vilka som bildar ett medvetet system (till exempel en hjärna eller en AI), så råder det ingen konsensus om vilka mentala förmågor som definierar medvetandet. Kritiska röster i fråga om artificiell intelligens flyttar ständigt, anmärker Tegmark, fram mål stolparna och ”definierar intelligens som det som datorer fortfarande inte kan göra, eller som det som imponerar på oss”.⁵⁴

Jag ansluter mig till Tegmarks definition av medvetandet som en subjektiv upplevelse. Förklaringen är enkel: definitionen är vid och inkluderande vilket passar för att undersöka det slags medvetande som *Det sällsamma djuret från norr* ger uttryck för. I synnerhet gällande *icke-mänsklig agens*, ett begrepp som används av i synnerhet ANT för att beskriva hur ”icke-mänskliga aktörer är medskapare av vår kunskap, våra representationer, våra praktiker och våra verkligheter”.⁵⁵

Aktör-nätverksteori, det vill säga ANT, presenteras av bland andra Michel Callon (1945–), Bruno Latour (1947–), John Law (1946–) och Annemarie Mol (1958–) och definierar varje aktör som ingående i ett nätverk av både mänskliga och icke-mänskliga aktörer; som i sin tur består av ytterligare ett nätverk av aktörer och så vidare. Varje aktör består följaktligen av flera samverkande fenomen som tillsammans bildar en funktionell enhet. Men med ens en av delarna faller bort så upphör också det givna aktör-nätverket att fungera. Enligt Law kan aktör-nätverksteori förstås som ett slags *materiell-semiotik* eftersom “it takes the semiotic insight, that of the relationality of entities, the notion that they are produced in relations, and applies this ruthlessly to all materials – and not simply to those that are linguistic”.⁵⁶

⁵⁴ Tegmark, s. 104.

⁵⁵ Posthumanistiska nyckeltexter, s. 206–207.

⁵⁶ John Law, John Hassard, *Actor Network Theory and After*, Oxford: Blackwell, 1999, s. 4.

En enhet uppnår alltså sin form som en konsekvens av relationerna i vilka den ingår, vilket Law benämner som *relationell materialism*, det vill säga att de utförs (*performed*) i, av och genom dessa relationer. Det Law beskriver är med andra ord en samverkan mellan *relationell materialism* och *performativitet*. ”If relations do not hold fast by themselves”, skriver han, ”then they have to be performed.”⁵⁷ Poängen med ANT är att visa hur ”fakta och artefakter konstrueras både socialt och materiellt”.⁵⁸

Eftersom det slags medvetande som skildras i *Det sällsamma djuret från norr* är mångfacetterat och tar sig olika slags uttryck; med andra ord framträder hos andra varelser än just människan, så kommer jag i min läsning att kontextualisera och systematisera samtida medvetandeforskning i syfte att frågorna som jag ställer till texten ska kunna diskuteras i ett så brett perspektiv som möjligt.

Forskningsläget

Forskningen om Lars Gustafssons författarskap har till stor del uppehållit sig vid identitetsproblematiken, som är särskilt framträdande i Gustafssons 60-talsromaner men förekommer genom praktiskt taget hela hans författarskap. Vid sidan om detta och ofta kopplat till denna, poängterar Bergman, ”löper också ett språkfilosofiskt tema som främst kretsar kring frågan om språkets betydelse för människans verklighetsuppfattning”.⁵⁹

Bergmans avhandling *En möjlig värld. En tematisk studie av Lars Gustafssons 1990-talsromaner*, vilken nämndes tidigare, är alltså en tematisk studie i vilken hon utgår från tre av Gustafssons 1990-talsromaner, nämligen *Historien med hunden* (1993), *Tjänarinnan: En kärleksroman* (1996) och *Windy berättar* (1999). Dessa tre romaner deltar i vad Bergman beskriver som ”en dialektisk process där ontologi och moralfrågor diskuteras i syfte att finna en moralfilosofiskt och ontologiskt möjlig värld”.⁶⁰ Temat för hennes undersökning fokuserar således ontologi- och moralproblematik, som hon menar är särskilt framträdande i nämnda romaner.

Flera närläsningar av Gustafssons romaner har gjorts av bland andra Beata Agrell (1944–) som i sitt magnum opus *Romanen som forskningsresa – Forskningsresan som roman* närläser *Följeslagarna* (1962) och Björn Anderssons licentiatavhandling *Att visa vägen ut. En studie av*

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid., s. 202.

⁵⁹ Bergman, s. 7.

⁶⁰ Ibid., s. 25.

den estetiska praktiken i Lars Gustafssons *Bröderna* (1960).⁶¹ Att visa vägen ut är rättare sagt en delstudie om Gustafssons tidiga prosa, det vill säga åren mellan 1959 och 1967, och Anderssons hypotes är att *Bröderna* är ”didaktiskt strukturerad med den övergripande berättaren som läsare”; han menar att berättelsen gestaltar ”människans socialitet som ett ofrånkomligt faktum, samt hur förnekelse av detta, liksom försök att avskilja sig, leder till en själslig död”.⁶² Anderssons infallsvinkel på hur detta skildras i Gustafssons roman är dock inte filosofisk utan tematisk, estetisk och narratologisk, vilket innebär att ”studera hur sociala relationer i vid mening gestaltas”.⁶³

I avhandlingen ”*Jag är alltid annorlunda*”; en studie i identitetsproblematiken i Lars Gustafssons tidiga författarskap mellan åren 1959 och 1967, alltså samma tidsspann som Andersson valt att fokusera, menar Ingemar Friberg att Gustafssons prosa och lyrik från denna period är ”intimt sammanlänkade och behandlar en tämligen enhetlig identitetsproblematik”.⁶⁴ Friberg söker således att synliggöra denna identitetsproblematik utifrån tre grundhypoteser, vilka delvis grundar sig i hans egna antaganden men också ”antas vara kännetecknande för det tidiga författarskapet”.⁶⁵ Den första hypotesen syftar till hur Gustafsson under denna period avlägsnade sig från filosofins begreppsliga och *verklighetsavbildande* diskurs; den andra att dessa tidiga romaner uppvisar ett slags motsägelsefullhet, det vill säga vänder sig från ”läsarens definierade blick” och ”läsarens försök att fixera textens identitet, dess inneboende *essens*”; den tredje är mera en förlängning av de två tidigare och beskrivs som en *frihetens antinomi*, alltså att motsättningen är ”medverkande i textens överskridande av sig själv, i textens försök till utbrytning och frihet. Läsaren försöker verifiera textens mening, dess *essens*, men gäckas hela tiden av det faktum att det finns en frihet, ett moment, ett presentativt ögonblick – en *existens*, som inte låter sig re-presenteras och väsenbestämmas” (citatt i original).⁶⁶

Om de tre hittills nämnda hypoteserna framstår som högst trovärdiga, så framträder den fjärde och ”mest grundläggande” hypotesen för avhandlingen som en smula problematisk eftersom Friberg i och med denna antyder att för att Främlingstrilogin – romanerna *Poeten Brumbergs sista dagar och död* (1959), *Bröderna* (1960) och *Den egentliga berättelsen om herr Arenander*

⁶¹ Beata Agrell, *Romanen som forskningsresa/Forskningsresan som roman. Om litterära återbruk och konventionskritik i 1960-talets nya svenska prosa*, Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB, 1993.

⁶² Björn Andersson, *Att visa vägen ut. En studie av den estetiska praktiken i Lars Gustafssons Bröderna*, Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, 2000, s. 7.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ingemar Friberg, ”Jag är alltid annorlunda”; En studie i identitetsproblematiken i Lars Gustafssons tidiga författarskap mellan åren 1959 och 1967, Umeå: Acta Universitatis Umensis, Umeå Studies in the Humanities 132, 1996, s. 3.

⁶⁵ Ibid., s. 10.

⁶⁶ Ibid., s. 11.

(1966) – ska komma till sin rätt bör läsas i förhållande till ”en sorts triad av tänkare och författare”, nämligen Friedrich Nietzsche (1844–1900), Ludwig Wittgenstein (1889–1951) och Rainer Maria Rilke (1875–1926).⁶⁷ Som Andersson framhåller i sin delstudie om *Bröderna* skulle det behövts ”en terminologi som bestämmer olika sorters förbindelser som kan finnas mellan olika texter” för att kunna styrka den hypotesen, men eftersom ingen sådan finns blir intrycket att ”avhandlingen egentligen är en analys av triaden läst genom Lars Gustafssons bildningsgång”.⁶⁸ Till yttermera visso, med stöd i Torsten Rönnerstrands recension av *Jag är alltid annorlunda* i *Sammlaren* (1997), menar Andersson att Fribergs sätt att ”använda identitetsbegreppet tömmer det på mening; dessutom används det inkonsekvent och självmotsägande”.⁶⁹

Som framgår ovan har flera betydande studier om Gustafssons författarskap genomförts, men *Det sällsamma djuret från norr* har ägnats förhållandevist litet utrymme inom forskningen. Svante Landgrafs avhandling *Fångenskap och flykt. Om frihetstemat i svensk barndomsskildring, reseskildring och science fiction decennierna kring 1970* (2016) utgör dock ett undantag. Utifrån de tre genrerna som nämns i undertiteln undersöker Landgraf hur ”frihetens hinder och möjligheter skildras och diskuteras i svensk litteratur från sextioalet och framåt”.⁷⁰ Landgraf menar att den självbiografiska barndomsskildringen, reseskildringen och science fiction-berättelsen ger uttryck för tre arketyppiska frihetssituationer, varav den första syftar till ”en av frihetens ursprungstraditioner”; medan den andra adresseras till ”upptäckten av den obekanta världen utanför det familjära”, där ett annat slags frihet uppenbarar sig i nya sociala och kulturella relationer; och slutligen den tredje som ”utspelar sig i världar där allt är möjligt, där inga restriktioner längre finns och där vad som helst kan hända”, det vill säga till en frihet vilken framstår som nära nog fullständig.⁷¹

Det är alltså i det sista avsnittet som Landgraf närmar sig *Det sällsamma djuret från norr*, vilken han menar är Gustafssons enda *rena* science fiction-historia. Trots att Landgraf inte sällan uppehåller sig vid samma passager som i föreliggande studie så fokuserar han inte medvetandet utan fångenskap och flykt, vilket innebär att hans läsning av *Det sällsamma djuret från norr* inte kommer att ställas i relation till min egen eftersom våra perspektiv är så pass åtskilda att de knappast kan leda till liknande resultat.

⁶⁷ Ibid., s. 12.

⁶⁸ Andersson, s. 10.

⁶⁹ Ibid., s. 11.

⁷⁰ Landgraf, s. 9.

⁷¹ Ibid., s. 10.

Jerry Määttä poängterar i sin avhandling *Raketsommar* med undertiteln *Science fiction i Sverige 1950–1968* att det inom Sveriges gränser vid år 2006, det vill säga när avhandlingen publicerades, gjorts förhållandevis få större akademiska studier om såväl inhemsk som utländsk science fiction – alltså om den sorts litteratur som marknadsförs och av de flesta förknippas med genren – och att det fåtalet studier som trots allt gjorts i första hand behandlar utländsk science fiction. Däremot framhåller han att ”akademiska arbeten om litterära verk med tematik som vanligen förknippas med science fiction saknas emellertid inte.”⁷² Förutom åtskilliga studier om Harry Martinsons *Aniara* (1956) kan två senare avhandlingar nämnas, dels Sarah Ljungquists *Den litterära utopin och dystopin i Sverige 1734–1940* (2001), som i många fall lyfter fram ”verk som ansetts vara tidiga exempel på svensk science fiction”, dels Jonas Ingvarssons *En besynnerlig gemenskap. Teknologins gestalter i svensk prosa 1965–70* (2003).⁷³

I och med detta tämligen svala intresse för sf-genren i den svenska forskningen kommer det kanske inte som en överraskning att, fortsätter Määttä, ”den enda avhandling som till dags dato helt utgjorts av undersökningar av svenska, litterära framtidsskildringar ur ett utpräglat sf-perspektiv är skriven utomlands, Ulrike Noltes doktorsavhandling vid Münsters universitet, *Schwedische 'Social Fiction'. Die Zukunftsphantasien moderner Klassiker der Literatur von Karin Boye bis Lars Gustafsson* (2002)”.⁷⁴

Syftet med Määttas avhandling är att fastslå en terminologi som sedan kan vägleda hans studie om science fiction i Sverige åren mellan 1950 och 1968. Varje kapitel belyser således olika synsätt som kommit till uttryck i senare års forskning om genren. I andra kapitlet till exempel förs en jämförande diskussion om hur definitionen av science fiction skilt sig åt och förändrats under 1900-talet. Två namn särskilt värda att nämnas är dels litteraturforskaren Darko Suvin (1930–), dels litteraturvetaren och sf-författaren Damien Broderick (1944–).

I *Metamorphoses of Science Fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre* (1979) formulerar Suvin en tes som han menar är utmärkande för science fiction, nämligen *kognitiv främmandegöring* (”cognitive estrangement”) som syftar till att ”sf-litteraturen verkar genom en främmandegöring av den verkliga, empiriska världen samtidigt som fiktionsvärlden ändå är kognitivt sammanlänkad med den”.⁷⁵ Suvins *främmandegöring*, skriver Määttä, är besläktad med både den ryske formalisten Viktor Šklovskijs begrepp *ostranenie* och Bertolt Brechts

⁷² Jerry Määttä, *Raketsommar. Science fiction i Sverige 1950–1968*, Lund: Ellerströms förlag, 2006, s. 22, 23.

⁷³ *Ibid.*, s. 24.

⁷⁴ *Ibid.*, s. 23.

⁷⁵ *Ibid.*, s. 37.

Verfremdung, och ger uttryck för den ”ifrågasättande eller distanserande effekt som uppstår när ett normsystem konfronteras med ett annat”.⁷⁶

Suvin använder dessutom begreppet *novum* (plur. *nova*) för att definiera science fiction; han menar att varje sf-text rymmer åtminstone ett novum, det vill säga ett fenomen eller förhållande som på ett eller annat sätt skiljer sig från ”författarens eller den implicita läsarens verklighetsuppfattning och som medför en förändring i hela eller stora delar av fiktionsvärlden”.⁷⁷ Dessa verklighetsförskjutningar tvingar i viss mån läsaren att ”betrakta sin egen verklighet ur ett nytt perspektiv”, vilket enligt Suvin ger sf-författaren möjlighet att kommentera sin samtid och han ser därför hos sf-litteraturen en närmast ”unik potential till politisk samhällskritik”.⁷⁸

Brodericks definition av genren syftar bland annat till det han kallar för *megatext*, det vill säga den dialog som förs mellan sf-texter och som medför en ständig vidareutveckling och omformning av genrens interna referenssystem; som också ”växer i takt med att nya idéer tillkommer till följd av den tekniska och vetenskapliga utvecklingen”.⁷⁹

I *Consciousness and Science Fiction* (2018) pekar Broderick på ett slags växelspel mellan science fiction och medvetandeforskningen: “It is the nature of consciousness that this book investigates, although from an unusual angle: how this contested domain of scientific endeavor affected the literary form known as science fiction, and perhaps to some small extent how it was in turn influenced by sf’s speculations.”⁸⁰

I samklang med det som framförts ovan, att ingen till dags dato med exakta mått kunnat definiera medvetandet, låter Broderick sig inte hindras från att utforska det som forskare i decennier kallat för – och i vissa fall avfärdat som – *det svåra problemet*.⁸¹ Detta gör han alltså genom att lyfta fram olika exempel på hur medvetandet behandlats inom science fiction. ”Consciousness, of course, is so primal, and in human terms so fundamental, that its operation infuses all fiction”, skriver han inkluderande.⁸² Det som i viss mån är utmärkande för science fiction är medvetenheten om och problematiseringen kring själva framställningen av medvetandet. Karakteristiskt och det som många gånger gör science fiction så övertygande, fortsätter Broderick, “is its use of a narrative tool of possible innovations that might reshape a

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid., s. 38.

⁷⁸ Ibid., s. 39.

⁷⁹ Ibid., s. 41.

⁸⁰ Damien Broderick, *Consciousness and Science Fiction* (eBook), New York: Springer Nature Switzerland AG, 2018, s. vii (hämtad från <https://doi.org/10.1007/978-3-030-00599-3>, juni 2021).

⁸¹ Ibid., s. x.

⁸² Ibid., s. xiv.

person's phenomenology, or allow another person to share the experience hidden away inside the skull".⁸³

Analys

Rymdlorden

Låt oss återgå till lorden där vi lämnade honom. Som befälhavare var han synnerligen eftertraktad och respekterad, eftersom han vid ett tillfälle hade lett sin styrka rakt genom en främmande flotta som varit utrustad med "gravitationsvapen och sannolikhetsrubbar" utan att förlora ett enda skepp.⁸⁴ Av en händelse hade lorden upptäckt ett hungrigt svart hål som han lurade ned fienden i "genom att med en i den rätta nanosekunden förstulet tappad liten fotonmängd elegant förråda sin egen närvaro för de fruktansvärt snabba förföljarna".⁸⁵ Att fiendeskeppen mötte sin undergång i denna osynliga och svältfödda unicitet "avslöjades bara av den allt muntrare gammastrålningen ur trattens mitt".⁸⁶ Lorden var för övrigt fast övertygad om att till och med så pass abstrakta strukturstörningar som "hungriga" och alltså helt energisvaga uniciteter var i stånd till att tänka. "Allting tänker", brukade han säga. "Annars skulle det inte vara till."⁸⁷ Vilket naturligtvis är en parafras av René Descartes (1596–1650) axiom: *Cogito, ergo sum* ("Jag tänker, alltså finns jag").

Men varför parafraserar lorden Descartes, eller snarare: hur skiljer sig dessa två satser åt? Om vi föreställer oss att Descartes söker förklara för en grupp åhörare att *det inte går att tvivla utan att tänka och inte att tänka utan att finnas till, alltså finns jag*, varpå någon plötsligt utbrister: "Allting tänker! Annars skulle det inte vara till", vad skulle Descartes då svarat? Anledningen till att Descartes betraktade icke-mänskliga djur som endast kroppar utan sinne grundade sig i föreställningen om att tanken var separerad från kroppen, alltså hade han troligtvis ansett denna idé som lorden gav uttryck för som absurd.⁸⁸

Av allt att döma ger rymdlorden uttryck för att vara en "utomordentligt kommunikativ varelse", eftersom han med ens en resa hade börjat "snabbt delade upp sin redan förut invecklade mentala struktur i åtta underavdelningar"; med andra ord till denna "något originella krets av snillrika berättare där han inte så noga visste vilken av de åtta vid bordet som var han själv":

⁸³ Ibid., xvii.

⁸⁴ Gustafsson, s. 7–8.

⁸⁵ Ibid, s. 8.

⁸⁶ Ibid., s. 9.

⁸⁷ Ibid., s. 9.

⁸⁸ Greg Garrard, *Ecocriticism*, 2. uppl., London: Routledge, 2012, s. 28.

Var denna berättarkonst av ett mänskligt eller ett omänskligt ursprung? Det är inte lätt att säga.

Kan man av en tanke egentligen avgöra vem som har tänkt den, maskin, djur, gud eller människa?

Om han hade åhörare eller inte, föreföll honom tydligen vid en djupare analys mindre betydelsefullt. Hur som helst, han påstås vid detta tillfälle ha spritt ett meddelande av mera filosofisk natur över den skingrade flottan:

– *Det finns inga tomrum.*

Och det är likaså gott att ni en gång för alla vänjer er vid det, ni trögsallar som Mörkret skapar!

(citat i original.)⁸⁹

Att lorden är ensam i sitt skepp råder det väl inga tvivel om, eftersom det är hans sociala natur som tvingar honom att dela upp sin mentala struktur i åtta undergestalter. Om det inte finns några tomrum, som han alltså förkunnar inför ingen annan än sig själv, så fyller han åtminstone rummet med sin egen existens. Endast när någon ”helt oväntad kometflock eller något annat problem dök upp” upplöste han kretsen för att ”ägna sin odelade uppmärksamhet åt sina plikter”, vilket han avskydde eftersom alla kommande berättelser som han hade sett fram emot att få ta del av ”i ett ögonblick blev uppenbarade för honom – *fiktionskollaps* var det enda rimliga uttrycket för detta slags obehagliga uppvaknanden”.⁹⁰

Lorden, som bevisligen känner ett starkt behov av något slags förströelse, tar därför rummet i besittning för att på så vis ”upprätthålla sina normala bisarra levnadsvillkor inne i den mörkpolerade jättecylindern”.⁹¹ Som Latour poängterar så definierar *aktören* rummet och ”dess organisation, fastställer storlekar och deras mått, anger värden och normer, spelets insatser och regler”.⁹² Om lorden är byggd av ”material från en mörk neutronstjärna” och liten som en molekyl eller i samma storlek som cylindern spelar i sammanhanget mindre roll.⁹³ Dessutom, framhåller berättaren, så rådde det delade meningar om rymdlorden över huvud taget lämnat ”djupet av sitt varma moderliga hav”; somliga menade att det i själva verket var därifrån han styrde och navigerade sina skepp:

⁸⁹ Ibid., s. 10–11.

⁹⁰ Ibid., s. 10.

⁹¹ Ibid., s. 11.

⁹² Bruno Latour, övers., Elisabeth Wennerholm, *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, andra uppl., Stockholm: Santérus Förlag, 2012, s. 21.

⁹³ Gustafsson, s. 11.

Andra åter visste berätta att han inte alls var någon befälhavare, än mindre Lord, utan bara en Lemtank, ett trivialt kommunikationshjälpmedel, ursprungligen uppfunnet av den store 1900-talsprognostikern Stanislaw Lem. Lemtanken rymde miljontals mikroskopiska infusionsdjur, ständigt oscillerande i de browniska molekyllrörelserna. Dessa infusionsdjur fick ett svagt järnsalt i sin föda och reagerade därför på elektromagnetiska impulser. Hur det exakt gick till visste ingen, men det var tydligen så att massan av amöbor uppehöll en homeostas så beskaffad att de osvikligt kunde fasthålla skeppets plats i den djupa rymdens komplicerade koordinatsystem och därifrån beräkna varje godtycklig annan bana man begärde av dem, och, naturligtvis, projicera hur den förändrade stjärnhimlen skulle te sig från varje önskad ort i den beräknade banan. Den enda risken med dessa till hälften biologiska, till hälften elektroniska artificiella intelligenser var att infusionsdjuren under längre användning, speciellt om syretillförseln inte var perfekt avvägd, kunde degenerera och då fullständigt förlora sin användbarhet. Kanske var Rymdlorden bara fartygets Lemtank?

Eller, som Lorden själv påstods en gång ha yttrat:

– *Det finns så många sätt att existera, att det är nästan omöjligt att inte göra det på det ena eller andra sättet* (citat i original).⁹⁴

Oberoende vilket slags typ av existens lorden än må vara så är denna längtan efter samtalspartners ett uttryck för hans egen vilja. Att hans existens är artificiell och inte biologisk har vi redan kunnat konstatera, vilket med andra ord betyder att hans medvetande inte är bundet till en kropp – alltså är hans subjektiva upplevelse substratoberoende. Betraktar vi därför lorden, utifrån ett ANT-perspektiv, som en aktör sammanbunden av ett nätverk med så många komponenter vilka tillsammans bildar ett system, så innebär detta att lorden inte bara är aktören utan också nätverket som möjliggör dess varande. Varje enhet eller komponent är signifikant för systemets sammanhållning, det vill säga om en enhet faller bort så bryts genast interaktionen som nätverket genererat. ”Om en medveten del av en hjärna eller en dator”, skriver Tegmark, ”inte kan kommunicera med de andra delarna så kan alltså inte de andra delarna utgöra en del av dess subjektiva upplevelse.”⁹⁵ Om medvetandet är ett emergent fenomen så betyder det som tidigare nämnts att *det har egenskaper som är oberoende av dess specifika fysiska substrat*. Vilket inte är detsamma som att säga att ett substrat är något onödigt, utan endast att de flesta av dess enskildheter saknar betydelse. Medvetandet verkar så okroppsligt eftersom det är ”substratoberoende och börjar leva ett eget liv som inte är beroende av eller återspeglar de fysikaliska detaljerna”.⁹⁶

⁹⁴ Ibid., s. 12.

⁹⁵ Tegmark, s. 401.

⁹⁶ Ibid., s. 87.

”I gunrummet – Lorden kallade det gärna så – hade han med samma omsorg som förr satt upp arrangemanget för sitt älsklingspel.”⁹⁷ Latours anmärkning ovan, det vill säga att aktören definierar rummet samt *spelets insatser och regler*, är naturligtvis inte så snäv att den bokstavligen syftar till endast olika slags spel, utan är förstås en metafor som är möjlig att applicera på praktiskt taget vilken företeelse som helst. Med andra ord: från Latours perspektiv är det frestande att betrakta lorden som vore han sin egen lyckas smed, eftersom han inte bara tar rummet i besittning utan *översätter* också sin längtan och skapar ett socialt sammanhang utefter sina premisser och önskemål. Av oförklarliga skäl skapar lorden ett ”gunrum”, det vill säga en officersmäss, där han alltså placerar åtta helt identiska ”blåuniformerade amiraler i fyrtiofemårsåldern”.⁹⁸ Som tidigare nämnts så vet inte lorden vem av dem som är han själv, samtidigt som var och en vet att han är *en* av dem. Men den speciella upplevelsen av *pour soi*, med andra ord känslan av att vara någon särskild:

den upplevelsen hade under de historiska epokerna efter människan tyvärr gått förlorad. Artificiell intelligens var naturligtvis i stånd att ersätta *le pour soi*, känslan av att vara ett speciellt unikt hörn av världen, ett ting med fönster, skulle man kunna säga, med olika skugg- och ekolikhande hjälpkonstruktioner. Men ingenting gav riktigt samma originella upplevelse av att *vara någon särskild*.⁹⁹

Existentialisternas tanke att existensen föregår essensen ges en vidare utläggning av Jean-Paul Sartre (1905–1980) i essän *Existentialismen är en humanism* från 1946. Sartre, som representerade den ateistiska existentialismen, argumenterar att eftersom Gud inte finns så kan det heller inte finnas en mänsklig natur eller en universell definition av den; med andra ord så måste individen först och främst möta sig själv och uppträda i världen innan essensen av dess existens kan bestämmas. *Jag tänker, alltså finns jag* är följaktligen den ”absoluta sanning som motsvaras av det faktum att medvetandet når fram till sig självt”, alltså ger uttryck för en omedelbar känsla av det egna jaget.¹⁰⁰ Genom detta “jag tänker” så upptäcker jaget inte bara sig själv utan också *den andre*, och att ”den andre existerar är lika visst för oss som att vi själva gör det”:

⁹⁷ Gustafsson, s. 13.

⁹⁸ Ibid., s. 14

⁹⁹ Ibid., s. 13.

¹⁰⁰ Jean-Paul Sartre, övers., Arne Häggqvist, *Existentialismen är en humanism*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1946, s. 36.

Människan som genom *cogito* uppnår direkt kontakt med sig själv upptäcker sålunda även alla de andra, och hon upptäcker dem som ett villkor för sin egen existens. Hon inser, att hon inte kan vara någonting alls (i den betydelse som man säger att någon är spirituell, elak eller svartsjuk) såvida inte de andra erkänner henne som sådan. För att nå fram till en sanning rörande mig själv måste jag passera genom den andre. Den andre är för övrigt lika nödvändig för min existens, som för mitt medvetande om mig själv.¹⁰¹

När rymdlorden klonar sig själv uppnår han å ena sidan en omedelbar känsla av sitt eget jag, det vill säga att klonerna bekräftar och definierar hans existens, men å andra sidan så saknar klonerna upplevelsen av *le pour soi* eftersom de är medvetna om att deras existens endast är kopior av en redan befintlig.

Drömfångar

Samuel R. Delanys (1942–) kortroman ”Aye, and Gomorrah” (1967) framstår enligt Lars Jakobson (1959–) som ett tydligt exempel på science fiction-genren som *megatext*, ”där varje författare burit sten till det stora bygget”.¹⁰² Med andra ord så återanvänds teman och motiv utan angivande från var dessa snappats upp. Detta kommer även till uttryck i *Det sällsamma djuret från norr*. Den tidigare nämnda Lemtanken är uppkallad efter den store 1900-talsprognostikern tillika science fiction-författaren Stanislaw Lem (1921–2006) och längre fram i romanen refererar Gustafsson till den argentinske författaren Jorge Luis Borges novell ”Trädgården med gångar som förgrenar sig” (1941).

I den första berättelsen, eller berättelserna – ”ty de är flera” – som berättas av rymdlorden framträder megatexten annorlunda.¹⁰³ Stoffet till ”Om fångna prinsar och deras väktare”, alltså kapitel två, har Gustafsson hämtat från Philip K. Dicks (1928–1982) novell ”We Can Remember It for You Wholesale” (1966). Dicks novell utspelar sig i en inte alltför avlägsen framtid, varav hjälten vid namn Douglas Quail är närmast besatt av tanken att resa till Mars.

En dag kommer Quail i kontakt med ett företag som kallar sig för *Rekal Incorporated*, vilka erbjuder honom att göra ett slags simulerad resa till den röda planeten. Han tackar slutligen ja till deras erbjudande vilket innebär att falska minnen inplanteras i hans medvetande som, enligt

¹⁰¹ Ibid., s. 37–38.

¹⁰² Jakobson, s. 8.

¹⁰³ Gustafsson, s. 15.

Rekal Incorporated, för honom kommer att upplevas som verkliga. ”I have both memory-tracks grafted inside my head; one is real and one isn't but I can't tell which is which.”¹⁰⁴

I kapitlet ”Om fångna prinsar och deras väktare” i *Det sällsamma djuret från norr* berättas det om en ”skonsam och mycket grym metod att hålla politiskt eller dynastiskt viktiga personligheter, som var alltför närstående eller alltför betydelsefulla för att dödas, i fångenskap”.¹⁰⁵ Fångnen placerades kort sagt i en ”biologisk miljö som försörjde honom eller henne med allt vad en kropp behöver”; med andra ord sänktes fångnen ner i en vätskefylld tank som kopplats upp till olika homeostatiska system, inte helt olik den situation som ett foster upplever i livmodern eller infusionsdjur i en Lemtank:

Men det väsentliga var den kabel som gick från en tättslutande hjälm kring fångens huvud och som oavslutligt stimulerade hans cortex med simulerat liv. Med en realism som var starkare och mera sammanhängande än drömmens spelade den på så sätt stimulerade hjärnbarken upp alla ett normalt livs händelser för den fångne: njutningar, äventyr och faror ned till livets mest triviala aktiviteter.¹⁰⁶

Tegmark har myntat termen *sentronium* för att benämna ”det mest allmänna ämne som har en subjektiv upplevelse”, som alltså kan förnimma något.¹⁰⁷ Tidigare använde han *perceptronium* som synonym för *sentronium* men anser numera att det antyder en alltför snäv definition, eftersom ”perception bara är sådana subjektiva upplevelser som vi uppfattar baserat på sensorisk input – och därmed utesluts bland annat drömmar och tankar som genererats i ens inre”.¹⁰⁸ Varför medvetandet känns både icke-fysiskt och så oberoende av sitt fysiska substrat tror alltså Tegmark grundar sig i att, vilket tål att upprepas, det är tämligen oberoende av sitt fysiska substrat, ”det stoff i vilket det är ett mönster”.¹⁰⁹ Om medvetandet är mer än sina delar (emergens) så innebär det på samma vis som med vågor att det är förhållandevist obundet, det vill säga att det *kan* börja leva sitt eget liv. Följaktligen så skulle en ”framtida simulerad hjärna eller karaktär i ett datorspel” inte kunna veta vilket operativsystem den kördes i, ”eftersom den skulle vara substratberoende”, skriver Tegmark och fortsätter: ”Den skulle inte heller kunna avgöra om datorns logiska grindar var gjorda av transistorer, optiska kretsar eller annan

¹⁰⁴ Dick, Philip K. Dick, ”We Can Remember It for You Wholesale”, *The Magazine of Fantasy & Science Fiction*, 1966, (hämtad från <https://philosophy.as.uky.edu/>, maj 2021), s. 11.

¹⁰⁵ Gustafsson, s. 15.

¹⁰⁶ *Ibid.*, s. 16.

¹⁰⁷ Tegmark, s. 403.

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ *Ibid.*

hårdvara. Eller vilka de grundläggande fysikaliska lagarna är – de skulle kunna vara vad som helst så länge de tillåter konstruerandet av universella datorer.”¹¹⁰

Metoden vilken rymdlorden benämner som *fångarna i drömmarnas brunn* vilade på ”möjligheten att uppteckna andra varelsers minnen. Och dessa minnen kunde redigeras, klippas av, sammansättas och tillåtas glida över i varandra på vilket sätt fångmästaren än önskade”.¹¹¹ När dessa händelser ägde rum avslöjas aldrig, men enligt rymdlorden så nyttjade ”många civilisationer i gammal tid” sig av denna typ av fångenskap.¹¹² Men exemplen på möjliga minnen som fångarna fick uppleva – bland annat ”färder genom rykande snöstormar i avlägsna och ödsliga bergstrakter, yppiga banketter, ja även dueller, sår, smärtor och fasor lika väl som orgier i parfymdoftande seraljer” – antyder att platserna för dessa civilisationer är förlagda till någonstans på jorden.¹¹³ Huruvida detta tillvägagångssätt, det vill säga att klippa och klistra bland minnen från andras liv i stället för att hitta på nya, kan sägas vara av praktiska skäl eller en noga avvägd försiktighetsåtgärd avslöjas inte, vilket jag får lov att återkomma till.

Som framgår ovan upplevde sig alltså fångarna som fria och levande i den erfarenhetsbaserade världen därför att deras drömmar baserats på händelser och upplevelser från andras liv. Till fångmästarnas förfogande fanns med andra ord en oändlig resurs av bearbetad och lagrad information, det vill säga minnen. Hur dessa kommit i deras våld kan vi med all säkerhet inte veta, men om vi definierar *minne* så kan vi åtminstone utesluta vissa aspekter.

Ett minne är kort sagt detsamma som lagrad information. Vigslingor, böcker och så vidare är alla exempel på minnen. ”Vi människor använder en mängd olika hjälpmedel för att lagra information”, skriver Tegmark, ”och alla delar denna egenskap att deras tillstånd kan relateras till (och därmed informera oss om) tillståndet hos andra saker som vi intresserar oss för.”¹¹⁴ Den gemensamma nämnaren, eller *fysikaliska grundegenskapen* som gör dessa hjälpmedel till användbara minnesenheter är att de kan befinna sig i många olika långlivade tillstånd – ”långlivade nog för att koda in information så länge den behövs”.¹¹⁵

Minnesenheter är helt enkelt fysiska system som i sin tur är hjärnor, hårddiskar och så vidare. Därom råder väl inga tvivel. Men så till vida att dessa fångmästare inte hade oändligt med tid

¹¹⁰ Ibid., s. 404.

¹¹¹ Gustafsson, s. 17.

¹¹² Ibid., s. 15.

¹¹³ Ibid., s. 16–17.

¹¹⁴ Tegmark, s. 73.

¹¹⁵ Ibid.

eller var anmärkningsvärt goda lyssnare kvarstår den ”olösliga” frågan, det vill säga *hur* utövarna av denna konstform kunde förse sig med andras minnen?

Biologerna har ännu inte listat ut hur den allra första livsformen yttrade sig här på jorden, ”den som förde vidare sin blåkopia till kommande generationer”, mer än att den med största sannolikhet var ytterst liten.¹¹⁶ Våra hjärnor lagrar visserligen mer information än våra gener, men redan hos till exempel insekterna, anmärker Teilhard de Chardin, ”träder ju på det mest frappanta sätt i dagen att det under den animala spontaniteten finns instinkter som utbildats och till och med fixerats på ärftlighetens väg”.¹¹⁷ Eller den kring 600 miljoner år sedan utdöda ediacaranafaunan, som rymdlorden använder som exempel för att beskriva en planet där det ”organiska livet antingen befann sig på ett mycket tidigt stadium i sin historia eller ett mycket sent”, vars enda egentliga uppgift var att ”garantera ett osäkert kopierande av grundstrukturen från generation till generation”.¹¹⁸ Med andra ord, fortsätter Teilhard de Chardin, är det *någoting* som samlas och ”förs vidare genom tiderna genom uppfostran. Detta något må sedan vara uppbyggt av materia eller av skön form, det må vara ett tankens system eller ett handlingens system – till sist skall det alltid visa sig vara en vidgning av medvetandet. Och medvetandet, det vet vi, är ingenting mindre än substans och blod av det evolverande livet självt”.¹¹⁹

Efter den period som rymdlorden kallar för *den gamla tiden* inträffade dock en förskjutning i minnesbanken. Från att uteslutande upptecknat skeppsbrott på tropiska öar och ”snöstormar i avlägsna och ödsliga bergstrakter” inträdde bland andra sällsamma minnen ett ”intergalaktiskt monstrum, vegeterande i de svaga dyningarna av avlägsna gravitationskollapser och genom årtusenden väntande på ett eller annat okänt byte medan dess mycket kalla hjärna med geologisk långsamhet kontemplerade ett eller annat fundamentalt filosofiskt eller matematiskt problem”.¹²⁰ Under den av rymdlorden så kallade *klassiska tidsåldern* började ”kompositionen av imaginära liv anta formen av en verklig konst”, och lorden tillskriver Funk av Fulda på Ugaran som kanske den ”största av dessa mästare i klassisk tid”.¹²¹ Delvis därför att denne Funk av Fulda tog konstformen till en ytterligare dimension: han nöjde sig nämligen inte med att ”sammanfoga minnen från ofta hundratals intelligenta varelser till en enda livstråd”, trots att

¹¹⁶ Ibid., s. 77.

¹¹⁷ Teilhard de Chardin, s. 203.

¹¹⁸ Gustafsson, s. 28–29.

¹¹⁹ Teilhard de Chardin, s. 203.

¹²⁰ Gustafsson, s. 17.

¹²¹ Ibid.

dessas var så pass övertygande att ”varje verkligt liv kunde förefalla uppfunnet i jämförelse med vad han skapade”:

Inte sällan roade han sig med att infoga något som man kanske kunde kalla drömmar i drömmen. Märkliga befrielser, uppvaknande ur den sterila ron i drömtanken och påföljande lyckosamma uppror och maktövertaganden. Den fångne trodde sig befriad och ute i den verklighet som var hans eget liv, när han bara hade inträtt i en livligare del av sin egen dröm.¹²²

Funk av Fulda lät dock inte fångarna drömma sina liv fullt övertygade om att de vunnit sin frihet åter; han var av den meningen att ”ingen fångenskap i Drömmarnas Brunn var möjlig utan fångens egen medverkan”.¹²³ Fångens subjektiva upplevelse framstod visserligen som verklig men aldrig utan att en viss misstanke dröjde sig kvar; en känsla tillräckligt stark för att väcka tvivel men alldeles för subtil för att drömmen skulle kunna avslöjas. Det kunde röra sig om triviala små företeelser, knappt urskiljbara störningar i en annars högst verklighetstrogen dröm. Som för prins Filibert av Ziguinchor; han mindes sin flykt om inte i detalj så i alla händelser att han hållits fången i Drömmarnas Brunn. Men varken på hans kropp eller på den plats där han vaknade upp fanns några som helst tecken som kunde bekräfta hans misstankar eller hans minnen. Bortsett från en spåtistel som utmärkte sig ”bland tusen andra”, nämligen en liten svag rand av gult kring blomännets kant som ibland ”visade sig för att åter försvinna, ungefär som om växten upplystes inifrån”.¹²⁴ Om detta var en störning, det vill säga en ”oändligt fin ofullkomlighet i den mikrokrets som skapade den delen av drömmen”, eller karaktäristiskt för åtminstone somliga spåtistlar kunde prinsen med säkerhet inte veta. Och anade han någonting i det ögonblicket så avslöjade han det aldrig för någon; tvärtom så genomförde han sina roller som ”förrymd fånge, upprorsman, sina fienders rättvise och stränge domare och sina folks rättrådige och milde härskare och imperiegrundare med en stilkänsla och konsekvens som gör honom oförlömlig”:

– Spelar det sen, sade Förste Lorden och rörde tankfullt vid sitt svarta skägg (som om det var där svaret kunde finnas), någon roll om han verkligen fanns eller inte?¹²⁵

¹²² Ibid., s. 17–18.

¹²³ Ibid., s. 21.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Ibid.

Åter andra dömdes av Funk av Fulda till att drömma att de levde två parallella liv, som periodiskt växlade från det ena till det andra. Inget liv upplevdes som mer verkligt utan båda framstod som lika autentiska. Huruvida fångarna uppfattade sig som endast ”en person med två liv eller två helt olika personer med olika liv som på något egendomligt sätt hade tillgång till varandras minnen” förblev således ett mysterium.¹²⁶ Anledningen till att fångarna inte upplevde det ena livet som mindre verkligt än det andra var just därför att de *kände* någonting lika mycket i dem båda. Deras medvetande var följaktligen rörligt och substratberoende i den meningen att det inte var mer bundet till vare sig det förra eller till det andra livet.

Funks sista ”mästerverk” gick ut på att intala en fånge i Drömmarnas Brunn att denne var en mycket stor artificiell intelligens. ”Följaktligen”, berättar rymdlorden, ”utrustades den skäligen enfaldige hovnarr som var offret med större matematiska insikter och fysikaliska kunskaper än vad någon enskild mänsklig varelse kunde besitta.”¹²⁷ Detta i linje med vad Tegmark framhåller om ett AI-medvetande, nämligen att svängrummet för tänkbara AI-upplevelser dels är *enormt* i jämförelse med vad människan kan uppleva, dels att ett artificiellt medvetande i samma storlek som en hjärna skulle kunna ha ”miljoner gånger fler upplevelser i sekunden” än en människa, ”eftersom elektromagnetiska signaler färdas med ljusets hastighet – miljoner gånger snabbare än neuronsignaler”.¹²⁸ Men storleken har förstås en baksida: ju större den artificiella intelligensen är, desto längre tid tar det för den att tänka eftersom informationen till dess olika delar har längre sträckor att färdas. Detta tycks heller inte ha gått rymdlorden förbi:

Eller var det kanske så att han i drömmen i själva verket hade två tankar, den ena något mycket trivialt av typen ”kork kommer från korkekens bark”, och en andra tanke som utsade att den första tanken var en genial formel för en supersträng i ett sextondimensionellt rum? Hur skulle man veta skillnaden?¹²⁹

Med andra ord: om en AI är ”stor som en planet”, som fången intalades att han var, så ges ett till synes ”oemotståndligt incitament att överlåta beräkningar åt de minsta av systemets underavdelningar som förmår hantera dem”, helt enkelt för att snabba upp bearbetningsprocessen ungefär som vårt ”medvetna sinne har överlåtit blinkreflexen åt en liten, snabb och omedveten underavdelning”.¹³⁰ Tegmark poängterar att eftersom informationsbearbetningen i människans hjärna bara tycks utgöra toppen av ett i övrigt

¹²⁶ Ibid., s. 22.

¹²⁷ Ibid., s. 23.

¹²⁸ Tegmark, s. 411.

¹²⁹ Gustafsson, s. 23.

¹³⁰ Tegmark, s. 411.

omedvetet isberg, bör vi förvänta oss att ”situationen blir ännu extremare när det gäller stora AI:er i framtiden”:

om de har ett enda medvetande så är det medvetandet sannolikt omedvetet om nästan all informationsbearbetning som äger rum inuti det. Och även om de medvetna upplevelserna som AI:n åtnjuter dessutom kan vara extremt komplexa, sker de också i snigelfart jämfört med dess mindre delars snabba aktiviteter.¹³¹

Hur som helst så intalade Funk hovnarren Filo, som ryndlorden drar sig till minnes att han hette, att de som hade skapat honom sedan länge var döda och det kunde följaktligen kvitta om han fullföljde uppdraget som de hade gett honom eller inte. Den enorma artificiella intelligensen Filo kunde kort sagt göra ”litet grann som han ville”, och satte därför genast i gång att experimentera; och det dröjde heller inte länge förrän han ”förfogade över (eller, vilket här är samma sak, tyckte sig förfoga över) tillräckligt stora kunskaper för att konstruera en liten lokal fysik”.¹³² Integrerad informationsteori (IIT) menar att delarna till en medveten enhet inte kan vara medvetna, utan det medvetna systemet måste utgöra en integrerad helhet – om inte så skulle de oberoende delarna kännas som olika medvetna entiteter i stället för en. Detta innebär att om den astronomiskt stora artificiella intelligensen Filo var medveten, vilket det mesta talar för, så måste nästan all hans informationsbearbetning vara omedveten, på samma vis som människans blinkreflexer är det.¹³³ Och dessutom, om det nu förhåller sig så att ”medvetandet kräver att systemets olika delar måste kunna kommunicera med varandra, är tankarna i större system med nödvändighet långsammare.”¹³⁴

Avslutningsvis berättar ryndlorden att när en av ”De Rättrognas soldater” vid störtandet av den dåvarande härskaren trängde in med draget svärd i Funk av Fuldas ”sällsamma laboratorium en oktoberdag år 49 före Andra Imperiet”, hade hans laborerande lett honom till övertygelsen att det inte fanns någon möjlighet för någon varelse, inte ens för han själv att ”skilja mellan dröm och verklighet, mellan fångenskap och frihet”, så länge drömmen konstruerats med tillräcklig omsorg.¹³⁵

Enligt legenden ska hans sista ord ha varit:

¹³¹ Ibid., s. 412.

¹³² Gustafsson, s. 24.

¹³³ Tegmark, s. 412.

¹³⁴ Ibid., s. 314.

¹³⁵ Gustafsson, s. 26.

– Vem är du, som tror att en skugga kan hugga huvudet av en skugga?¹³⁶

*

Hittills har fokus legat på de två första kapitlen eller novellerna i *Det sällsamma djuret från norr*. I det följande kommer jag inte att vara lika konsekvent. Det hade förstås varit möjligt att behandla varje kapitel i turordning och var för sig, men som det så ofta heter i akademiska texter: till detta finns inte tillräckligt med utrymme. Detta behöver inte nödvändigtvis ligga min undersökning i fatet utan tvärtom landa i det diametralt motsatta. I alla händelser ska förestående rader betraktas som ett välvilligt förtydligande för den fortsatta läsningen.

Skuggbilder

Flera av följande episoder som rymdlordens kloner berättar för varandra skildrar människors rymdresor och deras upplevelser och möten med främmande livsformer. Under en expeditonsresa till en för människan tidigare osedd planet gjordes en märkvärdig upptäckt, vilket fick oerhörda konsekvenser för åtminstone de tre som först lade märke till den. ”För Saken finns det inte något annat namn än Saken. Det är inte ens säkert att det är en sak den handlar om”, berättar rymdlorden.¹³⁷ Till en början trodde de tre besättningsmedlemmarna att det rörde sig om något slags parabolisk spegel på grund av den våldsamma ljusreflexionen som den återkastade, men efter att ha undersökt den på närmare håll kunde de enas om att det i själva verket var ett stort blankpolerat block ”med en bas på ungefär sexton meter och nästan lika högt”.¹³⁸

Men det mest anmärkningsvärda med detta slags föremål var att den bokstavligen saknade både ett djup och en baksida. Katastrofen inträffade när de tre upptäckarna bestämde sig för att traska rakt igenom Saken, och när ingenting då tycktes inträffa så traskade de tillbaka samma väg som de kom. Men på deras väg tillbaka mötte de sig själva, ”allvarsamma, ordnade på rad och med försiktiga men beslutsamma steg”.¹³⁹

Det som alltså inträffat är med andra ord en dubbling, varav kopiorna är helt identiska med originalen, som att deras skuggor plötsligt hade förvandlats till deras avbilder. Detta inträffar också i andra av rymdlordens berättelser, bland annat i ”Dr Weiss sista fall”, när denne

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid., s. 28.

¹³⁸ Ibid., s. 30.

¹³⁹ Ibid., s. 34.

tidsresenär som efter dagar av fruktlöst sökande irrat omkring ”bland spillrorna av en förflutenhet” som i själva verket var hans egen framtid, plötsligt såg en ”mänsklig gestalt långsamt sänka sig ned, meter efter meter och sakta roterande längs det långa repet”, vars ansiktsdrag ”var honom blott alltför välbekanta”.¹⁴⁰

Men, som rymlorden själv framhåller, tack vare de förvisso ”förvirrade uppteckningar som finns från denna episod vet vi att båda grupperna ännu när de hade införts i rymdskeppets klinik vägrade uppfatta den andra gruppen som annat än illusorisk”.¹⁴¹ För originalen var tanken att ”en och samma människa skulle kunna existera i två oberoende exemplar så naturvidrig” och så otänkbar att de var i stånd att tänka den:

Och eftersom båda grupperna in i minsta detalj hade samma minnen och även efter katastrofen precis samma upplevelser var det omöjligt att hävda att den ena gruppen bestod av original och den andra av kopior. Båda grupperna måste uppenbart tas på det allvar de förtjänade, när de hävdade att den andra gruppens medlemmar var monstruösa kopior av dem själva.¹⁴²

Det är naturligtvis inte helt enkelt att söka besvara någonting så högst spekulativt som problemet ovan, eftersom det saknar motstycke i den erfarenhetsbaserade världen. Inte ens på artificiell nivå är forskarna överens huruvida det en dag kan bli möjligt att skapa en exakt kopia av en människa eller ett icke-mänskligt djur. IIT-grundaren Tononi menar att inte ens om du ”laddade upp dig själv till en framtida högeffektiv robot som noggrant simulerade varenda en av dina neuroner och synapser” och denna digitala klon ”ser ut, talar och beter sig på pricken som du är den ändå en omedveten zombie utan subjektiv upplevelse”, eftersom dagens datorarkitektur helt enkelt inte ger tillräcklig integrering.¹⁴³ Och om man i stället ”successivt ersatte neuronkretsarna i hjärnan med hypotetisk digital hårdvara som helt och hållet simulerade kretsarna”, vilket andra forskare föreslår, menar Tononi att även om ditt beteendet skulle förbli oförändrat av bytet skulle ändå din ”upplevelse förändras från ursprungligen medveten till slutligen omedveten”.¹⁴⁴

Men *hur* skulle det kännas däremellan, under tiden som *alltmer* ersattes vill säga? ”När delarna i din hjärna som är ansvariga för din medvetna upplevelse av ditt synfälts övre hälft ersattes”, skriver Tegmark, ”skulle du då märka att en del av ditt visuella landskap plötsligt saknades men att du mystiskt nog ändå visste vad som fanns, så som patienter med s.k. blindsyn

¹⁴⁰ Ibid., s. 146.

¹⁴¹ Ibid., s. 34.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Tegmark, s. 407.

¹⁴⁴ Ibid.

har rapporterat?”¹⁴⁵ Detta menar Tegmark skulle vara djupt oroande, ”för om du medvetet kan uppleva någon skillnad kan du också berätta om det för dina vänner när du tillfrågas” – trots att ditt beteende förmodas förbli intakt:

Den enda logiska möjligheten som är förenlig med antagandena är att exakt samtidigt som någonting försvinner från ditt medvetande har medvetandet mystiskt nog förändrats så att det antingen får dig att ljuga och förneka att din upplevelse också har förändrats eller att glömma att saker och ting blivit annorlunda.¹⁴⁶

Vid celledning dubblerar sig den ursprungliga cellen och överför all den ärftliga information som är nödvändig för att en ny cell ska kunna bildas, den nya cellen uppträder med andra ord som en identisk spegelbild av den förra. Efter noggranna tester av de tre paren kunde forskarna varken på fysisk eller psykisk nivå se några skillnader mellan dem, på samma sätt som det knappt är möjligt att skilja den ursprungliga cellen från den nya. Det enda som skilde dem åt, berättar rymdlorden, ”var vad filosoferna brukar kalla deras numeriska differens”.¹⁴⁷ Varken originalet eller kopian – vem som var vem kunde naturligtvis ingen annan än möjligtvis de själva avgöra – var kapabla att ”uppleva sig som en person, realiserad i två olika kroppar”, utan insisterade, som en av dem uttryckte det, på att ”Min död är min”.¹⁴⁸

Om Saken till en början hade framstått som något slags spegel trodde forskare nu att det eventuellt rörde sig om en ”anordning för tidsfördröjning, ett minimalt veck i rumstiden, som var i stånd att kvarhålla allt som passerade genom det någon bråkdel av en sekund, för att sedan åter släppa det fångna föremålet loss”.¹⁴⁹

NCC-forskare har gjort noggranna mätningar gällande hur lång tid det tar för en hjärna att bearbeta informationen som kommer in via sinnesorganen. Den tidigare nämnda neuroforskaren Kochs slutsats är att det tar ”cirka en kvarts sekund från det ögonblick då ljuset från ett komplext objekt tränger in i ögat tills du medvetet ser vad det är”.¹⁵⁰ Följaktligen, skriver Tegmark, ”så lever ditt medvetande i det förflutna och Christof Koch uppskattar att det ligger ungefär en kvarts sekund efter omvärlden”.¹⁵¹ Med andra ord: om Saken är ett medvetet

¹⁴⁵ Ibid., s. 407–408.

¹⁴⁶ Ibid., s. 408.

¹⁴⁷ Gustafsson, s. 34–35.

¹⁴⁸ Ibid., s. 37.

¹⁴⁹ Ibid., s. 35.

¹⁵⁰ Tegmark, s. 395–396.

¹⁵¹ Ibid., s. 396.

system så är dubbleringen helt enkelt en konsekvens av hur den bearbetar och tillhandahåller information. I kapitlet ”Medusans gäster” inträffar något liknande.

Berättelsen återger en händelse som inträffade i ”det Tredje Brittiska Imperiet av Indisk nation”, när ett kejserligt forskningsskepp, berättar rymdlorden, ”sammanträffade utan föregående varning med något som vi gamla skeppare alltid har drömt om att få se och inte har den minsta statistiska chans att någonsin få uppleva i hela vår livstid och bara känner genom hörsågen: ett av de ytterligt sällsynta *intergalaktiska* skeppen”.¹⁵² Till sina fysiska dimensioner är dessa skepp med ett ord gigantiska, större än flera planeter tillsammans, vars yta varken är ”blank och reflekterande (som en vattenyta) eller ärrig och krateröversållad. Det enda adjektiv som tycktes lämpligt för denna yta är ’obegriplig’”.¹⁵³ Men, fortsätter lorden, skeppet kunde lika gärna vara en främmande organism, ”kanske en medlem av något unikt släkte som under en mycket lång evolution utvecklat förmågan att företa detta slags färder”.¹⁵⁴ Eller som rymdlorden kontemplativt konstaterar vid ett annat tillfälle:

Vad vi till sist har lärt oss är att övergången mellan organism och maskin är helt och hållet flytande, att maskinen inte annat är än organismernas sätt att långsamt modifiera sig själva, att organismer som lämnas i fred tillräckligt länge så småningom utvecklar sin egen skuggbild i sin teknologi.¹⁵⁵

Teilhard de Chardin förutspår att detta sammanhänger med det han benämner som *planetisering*, vilket har samma innebörd som *fylogenes*, det vill säga en arts eller artgrupps utvecklingshistoria, men med den skillnaden att i planetiseringen spelar människan en avgörande roll som jorden ”numera tycks vara oförmögen till”, nämligen att framkalla en ”ny våg av organismer – det artificiellt framställda neo-vitala”.¹⁵⁶ Detta i linje med Teilhard de Chardins föreställning om *noosfären*, med andra ord det han kallar för det tänkande skiktet som sträcker sig ovanför och omsluter biosfären.

Hur som helst så skickas en rekognosceringssond med sex personer i väg mot det intergalaktiska skeppet för att ta prover. Efter att ha cirkulerat ovanför dess yta ett slag beslutar de sig för att återvända till moderskeppet, eftersom det anses för riskabelt att landa. Men när sonden väl är tillbaka så hörs inte ett ljud därifrån, och när den öppnas utifrån med våld så möts de kringstående av en syn ”så bisarr att de knappast har ord för den. I sonden står, prydligt

¹⁵² Gustafsson, s. 106.

¹⁵³ Ibid., s. 107.

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ Ibid., s. 72.

¹⁵⁶ Teilhard de Chardin, s. 283.

uppställda på rad från för till akter, ungefär som om någon velat påbörja en tempelbyggnad av arkaiskt snitt, sex blanka pelare av lika höjd och radie, i ett material som liknar svartpolerad basalt”.¹⁵⁷ Som framgår så rör det sig inte om en dubblering som i mötet med Saken, och därför kan heller inte denna intergalaktika förstås efter samma principer som den förra. Men om det nu inte var ett skepp utan en enda stor organism, en varelse ur ”ett främmande hav” eller en artificiell intelligens, så innebär det att förvandlingen till stenstoder helt enkelt är intergalaktikans sätt att bearbeta information, på liknande sätt som dubbleringen är för Saken. Eller som den forskargrupp som fick tillfälle att studera stenstoderna konstaterade: ”Vi inhämtar aldrig information utan att på något sätt omvandla den.”¹⁵⁸

Därefter följer en längre utläggning om *De Gamles*, rymdlorden kallar människorna så, upplevelser under deras första rymdresor vilka sällan stämde överens med deras föreställningar om universum och intelligent liv. Till detta ämne återkommer rymdlorden flertalet gånger, kanske därför att han känner ett slags samhörighet med människorna som han inte kan förbigå. ”Om vi skall vara uppriktiga”, utbrister han och syftar på sig själv och klonerna, ”måste vi medge att vi alltigenom är en produkt av De Gamle!” eftersom deras världsbild på djupet är präglad av människans uppträdande på jorden.¹⁵⁹ ”Vi har diskuterat detta mycket länge nu, i årtusenden, men jag tror ändå att det resultat man måste stanna vid är att vi är ett slags människor, i den meningen att hela vår ontologiska arkitektur är byggd på ett upprättgående, energisvagt planetlevande däggdjurs värld.”¹⁶⁰ Att de sex stenstoderna är försvunna, som åtminstone en av klonerna hävdar, måste därför betraktas som en förlust eftersom man med deras hjälp inte bara skulle kunna bilda sig en uppfattning om hur dessa extrema främlingar, det vill säga de intergalaktiska skeppen eller jätteorganismerna, ”såg” världen och hur deras ”kantianska kategorier och åskådningsformer var beskaffade, kort sagt i vad för slags värld de levde”; men även för att få en ”djupare insikt i frågan vad ’en människa’ var”.¹⁶¹ Varför rymdlorden använder verbet ”var” i stället för att i presens fråga efter vad en människa *är* bottnar i att i hans verklighet så existerar inte längre människor.

Rymdlorden är alltså inte bara en produkt av människan utan *ett slags* människa. Vilket skulle betyda att innan människorna dog ut så hann de åtminstone sprida sin avkomma genom galaxen – och kanske även längre än så. Hur detta i så fall skulle ha gått till kan vi endast spekulera om. Men en tänkbar gissning är att det skedde i digital form, vilket en av grundarna till Google, det

¹⁵⁷ Ibid., s. 111.

¹⁵⁸ Ibid., s. 112–113.

¹⁵⁹ Ibid., s. 74.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Ibid., s. 114.

vill säga Larry Page, framhåller som det enda tänkbara steget i *den kosmiska evolutionen*.¹⁶² ”Om all materia i vårt tillgängliga universum”, skriver Tegmark angående detta, ”kunde användas för att simulera människor skulle det möjliggöra över 10⁶⁹ liv – eller vad nu en superintelligent AI skulle föredra att göra med sin beräkningsförmåga.”¹⁶³

De Gamles största misstag, enligt rymdlorden, var deras evinnerliga men poänglösa sökande efter intelligent liv; poänglöst i den bemärkelsen att de inte tycktes ha gjort klart för sig vad de syftade på när de talade om ”intelligens”; inte om ”universum” heller för den delen. ”Sökandet efter fyrkantiga cigarrer i en icke existerande cigarrask”, säger rymdlorden syrligt, ”är ett mera realistiskt projekt än vad De Gamle föresatte sig.”¹⁶⁴ Det som människan inte verkade begripa, fortsätter han, var att vad de kallade ”universum” i stora drag var deras egen, ”alltför nyckfulla, porösa och oklara interpretation av deras egna starkt lokala och distorserade mätdata, och de insåg inte att med ’intelligens’ menade de en uppsättning egenskaper som i stort sett var deras egna, men knappast utmärkande för någon annan art i hela världen. De satte alltså, på ett relativt tidigt historiskt stadium, i gång med att lyssna efter ’signaler’ från varelser som de själva”.¹⁶⁵

Ett synnerligen cyniskt utlåtande adresserat till författaren Lars Gustafssons samtid; men onekligen också en lysande fullträff. ”Med tanke på att det finns många tänkbara mål”, skriver Tegmark, ”finns det också många tänkbara former av intelligens.”¹⁶⁶ För är det någonting evolutionen, i motsats till mänskliga ingenjörer, har varit tydlig med så är det att den inte belönar ”skapelser som är enkla och lättförståeliga”.¹⁶⁷ Människan bör därför akta sig för att vara alltför snäv i sitt sökande efter intelligent liv. Inte så mycket därför att människans intelligensnivå vore ojämförbar, utan tvärtom – eller just därför att föreställningar som förutsätter att människans intelligens är någonting oantastbart kan vara att skjuta sig själv i foten.

Sist och slutligen, poängterar Tegmark, handlar intelligens inte om ”kött och blod eller kolatomer”, utan om information och beräkning.¹⁶⁸ Vi måste självklart ha ett öppet sinne för att det kan finnas liv utanför vår planet, fortsätter han, men eftersom vi är ställda inför det faktum att det finns ”miljontals beboeliga jordliknande planeter i vår galax som är miljarder år äldre än jorden, vilket har gett eventuella ambitiösa invånare gott om tid att kolonisera galaxen, kan vi därför inte avfärda den mest uppenbara förklaringen: att livets uppkomst kräver en slumpmässig

¹⁶² Tegmark, s. 42.

¹⁶³ Ibid., s. 312.

¹⁶⁴ Gustafsson, s. 115.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Tegmark, s. 66.

¹⁶⁷ Ibid., s. 96.

¹⁶⁸ Tegmark, s. 72.

lyckträff som är så osannolik att man måste dra slutsatsen att alla de där planeterna är obebodda”.¹⁶⁹

Eller så existerar det intelligent liv men i jämförelse med människan är antingen så små eller så ofattbara att de passerar oss obemärkt förbi. Rymdlorden menar att intelligens är en ”fullständigt odefinierad egenskap” och ställer sig frågan om en renlav på ett flyttblock i en arktisk tundra är ointelligent:

Är den dummare än jag? Denna sluga symbios mellan en svamp och en alg, med sin otroliga förmåga att enbart med hjälp av några droppar vatten vaska ut ur den hårda, nästan undantagslöst snöhöljda berggrunden av gnejs och granit exakt de substanser den behöver för att föra sitt genetiska program vidare genom årmiljonerna; kanske till en tidpunkt när dess stund är inne, en tidpunkt när den verkligen behövs och skall utföra ett verk som ingen annan art kan göra i dess ställe.¹⁷⁰

Eller som det förhåller sig med Yad i berättelsen om ”Det sällsamma djuret från norr”, som alltså också är titeln på kapitel nio. En varelse så liten att han rymdes i en kristall av ett barnhuvuds storlek: ”För denna dyrbarhet skulle svärd kunna fara ur skidan, de fagreste kvinnor säljas till de kallaste och grinigaste gamla män – ja, detta är det slags sten som skulle kunna åstadkomma en släktfejld genom generationer.”¹⁷¹

Men detta hade Yad ingen som helst aning om, lika lite som hans ägare var medveten om att denna mikrointelligens över huvud taget existerade. ”Yad visste inte vem han var”, berättar rymdlorden, och hade heller aldrig vetat vem han var.¹⁷² Det enda han med säkerhet visste var att det var hans plikt att ”förbli vid liv och att det var hans plikt att färdas. Och att han hade gjort det mycket länge och skulle komma att fortsätta med det långt bortom överblickbar tid”.¹⁷³

Så vitt Yad kunde förstå var han helt ensam i sin värld, och eftersom hans chanser till att fortplanta sig vara lika med noll så saknade han sexualdrift. ”Ständigt försörjd med elektrisk laddning från djupet under honom (djupet kring honom) kände han varken hunger eller törst.”¹⁷⁴ Den enda tillstymmelse till något slags ”personlig” förnimmelse var den svaga, liksom vibrerande biton av ångest som hans egen existens med nödvändighet måste inge honom.

¹⁶⁹ Ibid., s. 326–327.

¹⁷⁰ Gustafsson, s. 105.

¹⁷¹ Ibid., s. 126.

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Ibid., s. 128.

Först mot slutet av det trettio tusende året av Yads existens ”stötte han på intelligent liv i sitt universum”; trots att det närmade sig honom långsamt norrifrån ”under den blygrå horisonten” så visste han nästan ögonblickligen att det var liv.¹⁷⁵ Och hur skrämmande stor och glansfull Djuret från norr än tedde sig så graviterade Yad i riktning mot det:

Hur skulle Yad kunna veta att det var sig själv han så att säga såg i nacken? Att kristallens sällsamma ur efter årmiljoner hade börjat dra sig litet grann? Så att han till sist hade hunnit ifatt sig själv? Och hur skulle han veta att om bara några miljoner år denna kristallvärld skulle vara befolkad av sådana som han: sådana som sprungit ifrån sig själva. Av förlorade och återfunna.¹⁷⁶

Eller så fortsatte medvetandet oupphörligt att stiga:

Och Det sällsamma djuret från norr, som efter så många andra resor in i Mörkret visste vägen, ledde nu Yad med allt snabbare steg. På den långa och alltmera mörknande vägen mot norr.¹⁷⁷

Slutord

”En människa som får tid att utvecklas kommer att utvecklas också i riktningar som till en början kan te sig ganska främmande, också för henne själv”, tillkännager en läkare i den femtonde och sista berättelsen, ”Berättelse från Rio Grande”, i *Det sällsamma djuret från norr*.¹⁷⁸ I sin ungdom, mot slutet av 1100-talet, drack han av en dryck som närmast kan beskrivas som ett slags livselixir; drycken gav honom med andra ord evigt liv. Denne läkare hade varit både ”fånge och förhørsledare hos inkquisitionen”; levt i kloster och följt ”amiral Vasco da Gama på hans långa väg till Indien”.¹⁷⁹ Poängen framträder utan att listan behöver göras längre än så: det finns många sätt att existera och inget är mindre verkligt än det andra. Detta motiv är genomgående i *Det sällsamma djuret från norr* men dras till sin spets i berättelsen om ”De två gånger födda”, det vill säga i mötet med den så kallade ”Saken”. Rymdlorden berättar att en kort tid efter denna incident började vissa skillnader märkas mellan *originalen* och *kopiorna*, vilka endast var begrepp som alla förutom de själva brukade eftersom var och en av dem ”ansåg sig givetvis vara originalen”.¹⁸⁰ De växte kort sagt ifrån varandra:

¹⁷⁵ Ibid., s. 129.

¹⁷⁶ Ibid., s. 129–130.

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Gustafsson, s. 185.

¹⁷⁹ Ibid., s. 184.

¹⁸⁰ Ibid., s. 40.

”Uppenbart är det så att två kvalitativt identiska men numeriskt differenta människor med identiska minnen och identisk karaktär inte förblir likartade särskilt länge”, konstaterar rymdlorden och fortsätter:

Varhelst en liten vana rör sig skapas ju så att säga ett nytt mentalt perspektiv, varje minne som personligheten rymmer måste ju i princip omtolkas i ljuset av varje ny erfarenhet, varje ögonblick av vårt liv innesluter i sig alla de föregående som ringar efter en i vatten kastad sten innesluter varandra. Inte ens minnet är därför helt konstant och kan utvecklas i helt olika riktningar.¹⁸¹

Detsamma kan sägas om fångarna i Drömmarnas Brunn, i synnerhet de som levde – eller *drömde* att de levde – ett slags dubbelliv. I det ena upplevde fången ett liv som en ”fattig vedhuggare med fyra barn i Chisosbergen”, medan samma fånge i det andra livet levde som en ”rik och bortskämd köpman i staden Palmyra på den stora kryddhandelns tid”.¹⁸² Att båda livet framstod som verkliga var därför att fångens subjektiva upplevelse förde med sig just den känsla som rymdlordens kloner saknade; känslan av att vara ett unikt hörn av världen (*le pour soi*). Kanske var deras öde detsamma som för de sex rymdresenärerna, vilka förvandlades till sten efter att de ”råkade möta några som såg dem i en annan värld”.¹⁸³

”Man finner den värld man kan iakttaga”, konstaterar rymdlorden i berättelsen om Saken, vilket för Yads del innebar att han hann i kapp sig själv i den ensamma värld som var hans egen.¹⁸⁴ Men å andra sidan, är inte för filosofer ”kropp och värld alltid detsamma?”¹⁸⁵

När teknikerna slutligen upptäcker den degenererade Lemtanken så går rymdlorden samma öde till mötes som rymdresenärerna vilka mötte sin Medusa: han råkar möta några som ser honom i en annan värld.

Sammanfattning

Innan jag sätter punkt för denna studie vill jag avslutningsvis redogöra för vilka resultat som jag nått fram till i min läsning av *Det sällsamma djuret från norr*.

Genom att systematisera modern medvetandeforskning i min analys har jag sökt konkretisera olika exempel på subjektiva upplevelser som kommer till uttryck i Lars Gustafssons text. I

¹⁸¹ Ibid., s. 41.

¹⁸² Ibid., s. 22.

¹⁸³ Ibid., s. 120.

¹⁸⁴ Ibid., s. 48.

¹⁸⁵ Ibid., s. 78.

första delen om rymdlorden framträder en minst sagt komplex existens, vars mentala struktur samtidigt fungerar som ett slags väl sammansatt system som utan svårighet kan dela upp sig i flera underavdelningar. Än mer häpnadsväckande framstår rymdlorden i ljuset av infusionsdjuren i den degenererade Lemtanken: oberoende om anekdoterna som rymdlordens kloner berättar för varandra är fiktiva eller inte så kvarstår faktumet att infusionsdjuren tagit kommandot över sina egna liv; med andra ord så stiger deras medvetande, och om det inte vore för de två teknikerna som till sist upptäcker dem så skulle det förmodligen fortsatt att stiga. *Organismer som lämnas i fred tillräckligt länge utvecklar så småningom sin egen skuggbild i sin teknologi.*¹⁸⁶

I den andra delen fokuseras den oefterhärmlige fångvaktaren Funk av Fulda, vars laborerande med dröm och verklighet slutligen resulterar i att han knappt längre själv tycks kunna skilja dem åt. Såvida drömmen är trovärdig så är det omöjligt att avgöra om det drömda är sant eller falskt, fiktivt eller verkligt. Det enda som Funks fångar har att förlita sig på är upplevelsen av jaget, det vill säga en känsla som intalar dem att de är ett unikt hörn av världen.

I analysens tredje och avslutande del framträder olika stadier av biologiska och artificiella existenser, vars kroppar eller fysiska substrat anpassats och utvecklats i enlighet med den livsmiljö som är deras. Medan vissa är gigantiska är andra ytterst små till sin storlek. Variationerna till trots så ger var och en uttryck för något slags subjektiv upplevelse, eftersom de dels registrerar, dels påverkas av sin omgivning. Deras medvetande når med andra ord fram till sig självt vilket onekligen måste innebära en omedelbar förnimmelse av det egna jaget.

Vad säger då dessa iakttagelser om den syn på medvetande och perception som Gustafssons roman förmedlar? Låt mig minna om vad rymdlorden konstaterade gällande sin existens: *Det finns så många sätt att existera, att det är nästan omöjligt att inte göra det på det ena eller andra sättet.*¹⁸⁷ Detta är naturligtvis inte detsamma som att säga att allt varande har en subjektiv upplevelse, alltså att ”existera” nödvändigtvis skulle vara liktydigt med medvetande. Men sett utifrån sin kontext ger rymdlordens tes onekligen intrycket av att vara signifikant för *Det sällsamma djuret från norr*, eftersom ingen entitet som förekommer i rymdlordens berättelser förnekats känslan av en subjektiv upplevelse; tvärtom så finner de sällsamma inslagen i rymdlordens anekdoter inte sällan sin förklaring i just medvetandet. Gustafssons roman utforskar onekligen en framtid som på många sätt kan upplevas som svindlande, men genom modern medvetandeforskning förefaller det som att avståndet inte längre är fullt lika oöverbryggbart.

¹⁸⁶ Ibid., s. 72.

¹⁸⁷ Ibid., s. 11.

Litteraturförteckning

Tryckta källor

Agrell, Beata, *Romanen som forskningsresa/Forskningsresan som roman. Om litterära återbruk och konventionskritik i 1960-talets nya svenska prosa*, Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB, 1993

Andersson, Björn *Att visa vägen ut. En studie av den estetiska praktiken i Lars Gustafssons Bröderna*, Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, 2000

Bergman, Kerstin, *En möjlig värld. En tematisk studie av Lars Gustafssons 1990-talsromaner*, Hedemora: Gidlunds förlag, 2002

Borges, Jorge Luis, övers., Sun Axelsson, *Fiktionser*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2007

Broderick, Damien, *Consciousness and Science Fiction* (eBook), New York: Springer Nature Switzerland AG, 2018, s. vii (hämtad från <https://doi.org/10.1007/978-3-030-00599-3>, juni 2021)

Garrard, Greg, *Ecocriticism*, 2. uppl., London: Routledge, 2012

Gustafsson, Lars, *Det sällsamma djuret från norr och andra Science Fiction-berättelser*, Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker, Norstedts förlag, 1989

Friberg, Ingemar, *"Jag är alltid annorlunda"; En studie i identitetsproblematiken i Lars Gustafssons tidiga författarskap mellan åren 1959 och 1967*, Umeå: Acta Universitatis Umensis, Umeå Studies in the Humanities 132, 1996

Jakobson, Lars, Larsmo, Ola, Sem-Sandberg, Steve, *Stjärnfall. Om Sf*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2003

Kierkegaard, Sören, övers., Richard Hejll, *Fruktan och bävan*, Reboda Guldsmedshyttan: Nimrod, 1995

Latour, Bruno övers., Elisabeth Wennerholm, *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, 2:a uppl., Stockholm: Santérus Förlag, 2012

Law, John, Hassard, John, *Actor Network Theory and After*, Oxford: Blackwell, 1999

Määttä, Jerry, *Raketsommar. Science fiction i Sverige 1950–1968*, Lund: Ellerströms förlag, 2006

Sartre, Jean-Paul, övers., Arne Häggqvist, *Existentialismen är en humanism*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1946

Tegmark, Max, övers., Helena Sjöstrand Svinn, Gösta Svinn, *Liv 3.0. Att vara människa i den artificiella intelligensens tid*, Stockholm: Volante, 2017

Teilhard de Chardin, Pierre, övers., Karin Stolpe, *Fenomenet människan*, Furulund: Alhambra, 2007

Åsberg, Cecilia, Hultman, Martin, Lee, Francis *Posthumanistiska nyckeltexter*, Lund: Studentlitteratur AB, 2012

Digitala källor

Dick, Philip K., “We Can Remember It for You Wholesale”, *The Magazine of Fantasy & Science Fiction*, 1966, (hämtad från <https://philosophy.as.uky.edu/>, maj 2021)

Landgraf, Svante, *Fångenskap och flykt. Om frihetstemat i svensk barndomsskildring, reseskildring och science fiction decennierna kring 1970*, Linköping: Linköpings universitet, 2016 (hämtad från <http://liu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:1037159>, maj 2021)

Tononi, Giulio *From the Phenomenology to the Mechanisms of Consciousness. Integrated Information Theory 3.0*, 2014, (hämtad från <https://doi.org/10.1371/journal.pcbi.1003588>, april 2021)